

Серія
«РЯТІВНИК»

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда

Історія України

у визначеннях, таблицях і схемах

7–9 класи

- Основні поняття і терміни
- Перебіг основних подій
- Довідкова інформація

УДК 94(03)
ББК 63.3(0)я2
3-51

Серія «Рятівник»

Рецензенти:

О. О. Сасіна, учитель-методист, учитель вищої категорії
Песочинського колегіуму Харківської районної ради
Харківської області;
І. М. Горєла, старший учитель, учитель вищої категорії
Песочинського колегіуму Харківської районної ради
Харківської області

Земерова Т. Ю.
3-51 Історія України у визначеннях, таблицях і схемах. 7—9 кл. /
Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. — Х.: Вид-во «Ранок», 2009. — 128 с. —
(Рятівник).

ISBN 978-966-672-260-0

Пропонований навчальний посібник є довідником з курсу історії України.
Переважна форма подання матеріалу — у вигляді схем і таблиць, що полегшує
його сприйняття. Посібник структурований відповідно до чинної шкільної про-
грами.

Призначений для учнів загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів,
а також абітурієнтів.

УДК 94(03)
ББК 63.3(0)я2

ISBN 978-966-672-260-0

© Земерова Т. Ю., Скирда І. М., 2008
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2009

Зміст

7 клас. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (близько 1 млн років тому — кінець XV ст.)

Тема 1. Стародавня історія України	4
Тема 2. Київська Русь	15
Тема 3. Галицько-Волинська держава	27
Тема 4. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — перша половина XVI ст.)	31

8 клас. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (XVI—XVIII ст.)

Тема 1. Українські землі в XVI — першій половині XVII ст.	41
Тема 2. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст. Відродження Української держави.	50
Тема 3. Українські землі в 60—80-ті роки XVII ст.	56
Тема 4. Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	65
Тема 5. Українські землі в другій половині XVIII ст.	73

9 клас. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (XIX ст.)

Тема 1. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	80
Тема 2. Західноукраїнські землі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	88
Тема 3. Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.	95
Тема 4. Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.	98
Тема 5. Суспільно-політичне життя в Україні в другій половині XIX ст.	103
Тема 6. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст.	110
Тема 7. Культура України другої половини XIX ст.	118
Тема 8. Україна на початку XX ст.	121

7 клас

Тема 1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Джерела з вивчення історії України

Усні (міфи, легенди, казки, народні пісні тощо)	Антропологічні (залишки людських поховань)
Писемні (літописи, документи, щоденники, мемуари тощо)	Мовні, які відображають процес розвитку мови
Речові (залишки жител, знаряддя праці, посуд, одяг тощо)	Етнографічні (побут і звичаї народу)

Фоно- й фотодокументи

Періодизація стародавньої історії України

Хронологічні межі	Назва періоду	Основний матеріал для виготовлення знарядь праці
1 млн — кінець III тис. до н. е.	Кам'яний вік	Камінь
IV—III тис. до н. е.	Мідно-кам'яний вік (енеоліт)	Камінь, частково мідь
II тис. до н. е. — VIII ст. до н. е.	Бронзовий вік	Бронза
VIII ст. до н. е. — IV ст. н. е.	Ранній залізний вік	Залізо

Напрямки залюднення території України

Через Балкани й Центральну Європу	Через Кавказ	Через Західну Європу
-----------------------------------	--------------	----------------------

Первіснообщинний лад

Низький рівень розвитку продуктивних сил, майже повна залежність від природи	Рівність усіх членів суспільства	Колективний характер праці	Спільна власність на знаряддя та результати праці	Зрівняльний поділ продуктів	Язичницькі вірування
--	----------------------------------	----------------------------	---	-----------------------------	----------------------

Періодизація кам'яного віку

Палеоліт (давньокам'яний вік)	Мезоліт (середній кам'яний вік)	Неоліт (новий кам'яний вік)
-------------------------------	---------------------------------	-----------------------------

Палеоліт

Хронологічні межі	1 млн — 10 тис. років тому
Природні умови	Спочатку теплий і вологий клімат, згодом — льодовиковий період (250—100 тис. років тому)
Характерні риси	Залюднення території України <i>архантропами</i> . Основні заняття людей: збиральництво, полювання на дрібних тварин, мамонтів, зубрів, північних оленів. Знаряддя праці — рубила, скребла, сокири, списи. Поява <i>неандертальців</i> (150—100 тис. років тому). Опанування вогнем. Заселення печер, облаштування штучного житла. Формування абстрактного мислення та мови. Поява людини сучасного фізичного типу — людини розумної, або <i>кроманьйонця</i> (40—35 тис. років тому). Людські колективи: <i>стадо</i> , пізніше <i>родова община</i> (колектив кровних родичів, що разом проживають, ведуть спільне господарство). Панування <i>матріархату</i> — епохи в розвитку первіснообщинного ладу, що характеризується панівним становищем жінки в суспільстві, спорідненістю за материнською лінією. Поява перших релігійних вірувань — <i>тотемізму</i> , <i>анімізму</i> , <i>магії</i>
Людські стоянки	Селище Королеве на Закарпатті; Мізинська стоянка на Десні; Кирилівська стоянка в Києві; Амвросіївка в Донбасі; печера Кіік-Коба в Криму

Мезоліт	
Хронологічні межі	10—7 тис. років тому
Природні умови	Потепління, виникнення великої кількості річок, озер, формування сучасного тваринного світу
Характерні риси	Основні заняття: полювання на невеликих звірів і птахів, рибальство, річкове збиральництво. Винайдення луку та стріл, човнів і плотів. Приручення перших тварин (свиней, собак). Формування <i>племені</i> — групи родових общин, які мають спільні органи влади, духовну та матеріальну культуру
Людські стоянки	Мурзак-Коба, Кодак, Гребеники тощо

Неоліт	
Хронологічні межі	7—5 тис. років тому
Природні умови	Близькі до сучасних
Характерні риси	Неолітична революція: перехід від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих (від полювання до скотарства, від збиральництва до землеробства). Створення нових знарядь праці — мотики, серпу. Виникнення нових прийомів обробки каміння — шліфування, свердління, розпилювання. Поява кераміки, прядіння та ткацтва. Демографічний вибух. Початок переходу до <i>патріархату</i> — епохи в розвитку первіснообщинного ладу, що характеризується керівною роллю чоловіка в родинному, господарському та громадському житті. Формування <i>археологічних культур</i> — сукупності археологічних пам'яток певної території та часу, що мають місцеві своєрідні особливості; дістають назву за місцем першої знахідки або за певними визначальними ознаками (обрядом поховання, формою кераміки) (Буго-Дністровська, культура лінійно-стрічкової кераміки)

Енеоліт	
Перехідний етап від кам'яного віку до доби обробки металів	
Хронологічні межі	IV—III тис. до н. е.
Характерні риси	Поруч із кам'яними знаряддями праці починають виготовляти й використовувати мідні. Скотарство відокремлюється від хліборобства та стає кочовим. Перехід від мотичного до рільного землеробства. Винайдення возів, що сприяло розширенню контактів і розселенню людей. Формування <i>сусідської общини</i> — об'єднання людей за принципом спільного проживання, а не спорідненості
Археологічні культури	Трипільська культура. Середньостогівська культура

Трипільська культура	
Відкрита в 1893 р. археологом В. Хвойкою поблизу селища Трипільля на Київщині	
Хронологічні межі	IV — середина III тис. до н. е.
Територія	Від Прикарпаття до Середнього Подніпров'я, від Волині до Північного Причорномор'я
Поселення	На берегах річок; найбільші мали площу 300—400 га, у яких проживало до 10—20 тис. осіб (Тальянки, Майданецьке). Дерев'яні будинки, у тому числі двоповерхові, із глиняними піччю та підлогою; розписані фарбами
Господарство	Обробка міді. Рільне землеробство (пшениця, ячмінь, просо, горох) і скотарство (свині, велика й дрібна рогата худоба). Виготовлення характерної мальованої кераміки з використанням червоних, чорних і жовтих фарб
Релігія та культура	Головне божество — богиня родючості. Поклонялися бику (символу сонця та чоловічої сили), змієві (охоронцю будинку). Створено основу для появи писемності у вигляді глиняних символів і знаків на кераміці
Причини зникнення	Остаточо не з'ясовані. Основні версії: витіснена кочовиками; розпалася внаслідок господарської та екологічної кризи

Середньостогівська культура

Названа за урочищем Середній Стіг (Запоріжжя)	
Хронологічні межі	Середина IV — середина III тис. до н. е.
Територія	Степове Подніпров'я, Приазов'я, басейн Сіверського Дінця, Нижнє Подоння
Господарство	Відгінне скотарство (конярство), рільництво, виготовлення посуду, прикрашеного шнуровим орнаментом

Бронзовий вік

Поширення бронзових знарядь поруч із кам'яними	
Хронологічні межі	II тис. до н. е. — VIII ст. до н. е.
Характерні риси	Виробництво першого штучного металу — бронзи (сплаву міді й олова). Посилення поділу праці: у Лісостепу розвивається землеробство, у Степу — скотарство. Поява майнової нерівності. Заміна родової общини на сусідську. Утвердження патріархату. Виділення з роду парної сім'ї. Виникнення великих етнокультурних спільнот. Скотарів бронзового віку пов'язують з індоєвропейською спільнотою, із якої згодом вийшло чимало народів, у тому числі й українці

Археологічні культури

Характеристика	Ямна культура	Катакомбна культура
Хронологічні межі	Середина III — початок II тис. до н. е.	Кінець III — середина II тис. до н. е.
Територія розселення	Від Уралу до пониззя Дунаю	Від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю
Спільні риси	Кочовий спосіб життя. Основне заняття — скотарство. Використання возів. Віра в потойбічний світ, обожнювання сонця та вогню. Насипання курганів над похованнями	
Особливості	Поховання померлих у скорчених позах у ямах	Поховання в гробницях-катакомбах

Вірування давніх людей

Фетишизм	Поклоніння предметам неживої природи, які нібито наділені таємничою силою
Анімізм	Віра в існування душі та духів
Магія	Обряди та дії, засновані на вірі в можливість людини (чаклуна, мага) вплинути на іншу людину чи явища природи
Тотемізм	Вірування в наявність надприродної спорідненості між людськими групами (родами) і деякими рослинами або тваринами (тотемами)
Культ предків	Поклоніння та вшанування пам'яті померлих предків; при переході до патріархату виникає культ чоловічих предків-покровителів
Шаманізм	Підтримання зв'язку з духами через наділеного надзвичайними здібностями шамана або чаклуна-знахаря; духи забезпечували вдале полювання, зцілення тощо
Культ родючості	Віра в жінку — богиню природи, від якої залежить родючість землі, урожай, приплід худоби

Ранній залізний вік

Поширення залізних знарядь	
Хронологічні межі	VIII ст. до н. е. — IV ст. н. е.
Характерні риси	Початок плавлення заліза, знаряддя з якого були міцнішими й гострішими. Зростання продуктивності праці. Відокремлення ремесла від землеробства. Виробництво товарів для обміну й продажу. Посилення майнової нерівності
Народи, що заселяли територію України	Кіммерійці, скіфи, сармати

ПЛЕМЕНА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Кіммерійці

Кіммерійці — кочові іраномовні скотарі, що прийшли з території Азії. Перший народ на території України, ім'я якого згадується в писемних джерелах

Закінчення таблиці

Кіммерійці	
Хронологічні межі	IX—VII ст. до н. е.
Територія розселення	Причорномор'я, Крим, Кавказ
Суспільний устрій	Утворили рабовласницьку державу на чолі з царем. Її населення складалося з кіммерійців (степи Північного Причорномор'я) і завойованих місцевих племен чорноліської культури (Лісостеп)
Господарство	Кіммерійці займалися кочовим скотарством (передусім конярством), ремеслами (гончарством, обробкою бронзи та заліза, зброярством). Чорнолісці займалися рільництвом, присадибним скотарством, гончарством, ковальством
Військова справа	Основа війська — кіннота. Озброєння: залізні мечі, далекобійні луки зі стрілами, бойові молоти й булави. Завойовницькі походи до Малої Азії
Релігія та культура	Віра в потойбічне життя. Поховання в курганах. Ставили кам'яні стели із зображенням озброєних фігур без голови

Скіфи

Скіфи — кочові іраномовні скотарі, що витіснили кіммерійців і розселилися між Доном і Дунаєм

Хронологічні межі	VII—III ст. до н. е.
Територія розселення	Від Азовського моря до Дунаю, від Чорного моря до Чернігівщини, Курщини, Воронежчини. Писемні джерела виділяють царських скіфів, скіфів-скотарів (степи Причорномор'я), скіфів-землеробів (Лісостеп Лівобережжя) і скіфів-орачів (Лісостеп Правобережжя)
Суспільний устрій	Наприкінці VI—V ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава — Велика Скіфія , союз племен на чолі з царем, якому належала військова, судова, політична влада. Цар був верховним жерцем. У IV ст. влада зосередилася в руках царя. Атея. Із часом зменшується роль скіфських рад, що розв'язували найважливіші питання. Столиця Великої Скіфії — Кам'янське городище на Дніпрі

Закінчення таблиці

Скіфи	
Суспільний устрій	Територія держави поділялася на номи , очолювані призначеними царем вождями. Основа суспільства — патріархальна сім'я
Господарство	Скіфи-скотарі, царські скіфи: кочове скотарство (передусім конярство), ремесла. Скіфи-орачі, скіфи-землероби: землеробство (пшениця, жито, ячмінь, коноплі), користувалися великим плугом, тягловою силою (волами). Імовірно, знали садівництво. Торгували з грецькими державами Північного Причорномор'я: в обмін на рабів, пшеницю, хутро, шкіру та іншу сировину купували витвори мистецтва, вишукану кераміку тощо
Військова справа	Основа війська — важкоозброєна кіннота. Озброєння: короткі й довгі мечі, списи, дротики, складний далекобійний лук; панцир. Походи на Ассирію, Сирію, перемога над військом Александра Македонського (331 р. до н. е.), над перським військом Дарія I (513 р. до н. е.)
Релігія та культура	Язичництво; особливе вшанування бога війни Арея. Віра в потойбічне життя, облаштування могил як підземних жител. Для знатних скіфів над могилою насипали курган. Звірний стиль — зображення стилізованих звірів
Пам'ятки	Царські кургани: Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила тощо. У Лісостепу — Більське городище (Полтавська область), що мало в периметрі близько 30 км

До кінця III ст. до н. е. Велика Скіфія припинила своє існування, витіснена сарматськими племенами. У степовому Криму скіфи створили державу **Мала Скіфія** зі столицею в **місті Неаполі** (сучасний Сімферополь)

Сармати

Сармати — іраномовні племена, споріднені зі скіфами, з'явилися з уральсько-поволзьких степів

Хронологічні межі	III ст. до н. е. — III ст. н. е.
Територія розселення	Північне Причорномор'я, Приазов'я
Суспільний устрій	Жили племенами (роксолани, алани, аорси тощо). Значні пережитки матриархату. Рабовласництво. Уважається, що власної держави сармати не створили

Закінчення таблиці

Сармати	
Господарство	Кочове скотарство, полювання Землеробство засвоєно на початку нової ери. Розвиток ремесел (ткацтво, гончарство, ковальство тощо)
Військова справа	Основа війська — важкоозброєна піхота та кіннота. Озброєння: луки, списи, мечі; мали панцирі, щити. Брали участь у війнах із Римською імперією
Релігія та культура	Язичництво; культ богині-матері Астарті — покровительки коней. Віра в очисну силу вогню
Пам'ятки	Найвідоміший курган — Соколова Могила на Миколаївщині
У IV ст. сармати були частково витіснені готами та гунами, частково асимільовані під час Великого переселення народів	

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Давньогрецькі міста виникли в Північному Причорномор'ї в *середині VII ст. до н. е.*, коли почалося активне розселення греків на узбережжя Середземного моря

Найбільші міста	<i>Ольвія</i> (поблизу Миколаєва), <i>Тіра</i> (Білгород-Дністровський), <i>Херсонес</i> (Севастополь), <i>Пантікапей</i> (Керч)
Господарство	Землеробство (пшениця, городина, виноград), виноробство, рибальство. Ремесла (металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів зі скла, дерева, кістки, ювелірна справа). Торгівля: зі скіфами (продавали рабів, предмети розкошу, прикраси, посуд, прянощі, вина, купували пшеницю, шкури, хутро, рабів); із Грецією (продавали пшеницю, шкури, хутро, рабів, купували тканини, зброю, прикраси, оливкову олію, прянощі, вина)
Політичний устрій	Більшість міст-держав — рабовласницькі республіки. <i>Боспорське царство</i> (утворене близько 480 р. до н. е. на Керченському півострові) — монархія
Релігія та культура	Поширені культури давньогрецьких богів: Артеміди, Аполлона, Афродіти, Діоніса. Культури міфологічних героїв Ахілла та Геракла. У III ст. з'являються перші християни. Традиції батьківщини в освіті, організації вільного часу, надання медичних послуг тощо. Існували театри, гімназії, організовувалися спортивні змагання тощо

Закінчення таблиці

Античні міста-держави Північного Причорномор'я	
Причини занепаду	Набіги кочовиків. Конкуренція дешевої єгипетської пшениці
У I ст. до н. е. грецькі держави Північного Причорномор'я потрапили в залежність до Римської імперії, у IV—V ст. були захоплені племенами готів і гунів. Херсонес і Пантікапей потрапили під владу Візантії	

Значення античного впливу для населення українських земель

Залучення до досягнень античної цивілізації — технології обробітку землі, ремесла, товарно-грошових відносин	Знайомство з демократичним устроєм	Античні колонії сприяли поширенню християнства
--	------------------------------------	--

Велике переселення народів

Велике переселення народів — активні переміщення «варварських» племен від Центральної Азії до кордонів Римської імперії через територію Східної та Північної Європи (середина I тис. н. е.)

<i>Готи</i> (II—IV ст.)	Східногерманський народ, що прийшов на територію України в II ст. з Південної Скандинавії. III ст. — розділилися на <i>остготів</i> (східних готів) і <i>вестготів</i> (західних готів). Вестготи просунулися на захід від Дністра, остготи осіли в пониззі Дніпра. Початок IV ст. — остготські племена об'єдналися в державу на чолі з королем <i>Германаріхом</i> . Середина IV ст. — під тиском гунів частина остготів перейшла на територію Римської імперії, решта залишилися під гунами
<i>Гуни</i> (III—V ст.)	Вихідці з монгольських степів. III ст. — скористалися послабленням античних міст через боротьбу з готами та зруйнували майже всі міста-держави. IV ст. — гуни розгромили готів, установили панування в причорноморських степах від Азовського моря до Дунаю. Занепад гунської держави пов'язаний зі смертю правителя <i>Аттіли</i> (453 р.)

Давні слов'яни

Слов'яни — автохтонне (корінне) індоевропейське населення Центральної Європи

Закінчення таблиці

Давні слов'яни	
Територія розселення	Від Балканського півострова до Балтійського моря, від Ельби до Тихого океану
Перші згадки	У римських джерелах початку I тис. н. е. (Тацит, Пліній Старший, Птолемей) під ім'ям <i>венедів</i> . У Прокопія Кесарійського (512 р.) під ім'ям <i>склавинів</i> . Йордан (551 р.) згадує венедів, антів, склавинів
Основні заняття	Підсічне або орне землеробство (пшениця, жито, ячмінь, овес, льон, горох, ріпа, цибуля тощо). Осіле скотарство (вівці, кози, велика рогата худоба, свині). Полювання, рибальство, бортництво. Ремесла: ливарна справа, ковальство, ткацтво, гончарство (без гончарного кола), виготовлення скла, знарядь праці та прикрас із кістки, дерева. Торгівля: із Подунав'ям, Прибалтикою, Північним Причорномор'ям. Контролювали торговельний шлях із Балтійського до Чорного моря по Дніпру
Суспільний устрій	Племена склалися з родів; рід очолював старійшина, плем'я — вождь. V—VII ст. — початок формування слов'янських племінних союзів (антське об'єднання), що є передумовою виникнення держави
Поселення	Розташовувалися «гніздами» по 10—15 поселень у кожному. Житло — землянка або напівземлянка з дерев'яними чи плетеними стінами (для однієї сім'ї). У кутку — кам'яна або глиняна піч
Релігія	Язичництво. Основні боги: Дажбог (бог Сонця), Стрибог (бог вітру), Перун (бог грому і блискавки), Велес (бог худоби та багатства), Мокош (богиня родючої землі тощо). Спалення померлих, щоб вони швидше діставалися потойбічного світу

Формування слов'янських народів

Відбувається внаслідок консолідації племінних союзів

Західні слов'яни	Південні слов'яни	Східні слов'яни
Поляки, чехи, словаки, лужичани	Болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці	Українці (на основі племен полян, деревлян, тиверців, уличів, волинян, сіверян, дулібів, білих хорватів), білоруси (полочани, дреговичі, західні кривичі), росіяни (словени, східні кривичі, радимичі, в'ятичі)

Сусіди східних слов'ян у VI—IX ст.

Авари	Кочові тюркомовні племена, що в другій половині VI ст. розгромили слов'ян-антів, вторглися в Центральну Європу та заснували свою державу на території сучасної Угорщини — Аварський каганат
Болгари	Тюркський народ, який у VI ст. створив власну державу — <i>Велику Болгарію</i> — у Приазов'ї. Під ударами Хозарського каганату держава розпалася, частина болгар відкочувалася в Поволжя, частина — на Дунай, де в VII ст. створила Болгарське царство, а згодом асимілювалася з місцевим слов'янським населенням. Решта болгар залишилася в Північному Причорномор'ї, Криму, Подонні, де змішалася з місцевим населенням
Хозари	Тюркомовний кочовий народ, який у VIII ст. завоював Північне Причорномор'я (до Харкова) і Східний Крим, створивши державу <i>Хозарський каганат</i> , якому сплачували данину слов'янські племена
Вікінги	Войовничі народи Скандинавського півострова, предки сучасних данців, норвежців і шведів. Слов'яни називали їх <i>варягами</i> , а Західна Європа — <i>норманами</i> . Здійснювали набіги на сусідні держави. Північні слов'янські племена сплачували їм данину

Тема 2. КИЇВСЬКА РУСЬ

Передумови створення держави

Економічний розвиток	Зростання продуктивності праці внаслідок удосконалення знарядь праці, піднесення міст як центрів ремесла й торгівлі, розвиток торговельного шляху «із варягів у греки»
Феодалні відносини	Зростання майнової та соціальної нерівності, виділення панівної верхівки — вождів племен, старійшин, у залежність до якої потрапляли більшість селян і городян
Племінні відносини	Заміна родової общини сусідською, яка об'єднувала маленькі сім'ї. Завершення формування союзів племен, які починають переростати в племінні князівства. Необхідність оборони своїх земель від нападів варягів, хозарів

Виникнення та становлення Давньоруської держави (кінець IX—X ст.)	
Князь	Характеристика діяльності
Аскольд і Дір (? — 882 рр.)	Розширення кордонів (владу Києва визнали племена деревлян, частина сіверян і дреговичів). Невдала спроба приєднати полочан і кривичів. Організація перших великих походів на Візантію (860 і 866 р.), політичним наслідком яких було укладення угоди, за якою Візантія сплачувала щорічну данину Києву, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу. Зростання могутності Київської держави. Перетворення Києва на велике торговельне місто та центр наддніпрянської держави
Олег (882—912 рр.)	Регент при малолітньому сині Рюрика Ігорі. Захоплення Києва після вбивства Аскольда і Діра, наслідком чого стало об'єднання Північної та Південної Русі, що створило основу для загальноруської державності. Розширення кордонів держави шляхом приєднання сіверян, радимичів, деревлян, а також неслов'янських племен меря, чудь і весь. Звільнення підкорених племен від данини Хозарському каганату; боротьба з хозарами. Сприяння централізації Русі. Організація опору угорським племенам, що проходили з Уралу в Подунав'я. Будівництво нових міст і фортець. Здійснення вдалих походів проти Візантії (907 і 911 р.), наслідком яких став вигідний торговельний договір, згідно з яким руські купці торгували без мита та проживали в Константинополі за рахунок імператора. Укріплення військової могутності Русі, активізація її зовнішньополітичної діяльності
Ігор (912—945 рр.)	Відновлення влади над повсталими деревлянами й уличами. Продовження об'єднання слов'янських племен. Жорстке укріплення центральної влади. Дав відсіч печенігам, що з'явилися біля кордонів Київської Русі, і навіть найняв їх у військо. Походи на Візантію (941 і 943 р.), але менш удачі, ніж в Олега. Здобуття міст Дербент і Берда внаслідок походу на Закавказзя. Був убитий деревлянами під час спроби зібрати повторну данину
Ольга (945—964 рр.)	Помста деревлянам за вбивство свого чоловіка Ігоря (спалення деревлянського міста Іскоростеня). Упорядкування збору данини: установлення уставів — порядку збору данини та погостів — місць для збору данини (полюддя). Розподіл податків на власне князівські та державні

Князь	Характеристика діяльності
Ольга	Здійснення візиту до Константинополя, де прийняла хрещення під ім'ям Олени. Укладення договору з Візантією, за яким Київська Русь допомагала імперії в боротьбі з болгарами, норманами й арабами в обмін на данину. Відновлення привілеїв для руських купців у Візантії. Спроба встановити дипломатичні контакти з Німецькою імперією. Сприяння створенню єдиної держави. Надання переваги в зовнішній політиці дипломатії перед військовою силою. Підвищення міжнародного авторитету Київської Русі
Свято-слав (964—972 рр.)	Призначення своїх синів намісниками в Києві, Овручі й Новгороді. Прибичник язичництва, руйнував християнські храми. Приєднання племен в'ятичів (межиріччя Оки та Волги). Розгром Волзької Булгарії та Хозарського каганату, підкорення племен ясів і касогів (Північний Кавказ); розгром Хозарського каганату відкрив шлях кочовикам, які завдавали великої шкоди Київській Русі. Здійснення двох походів на Дунайську Болгарію, що допомогло Візантії придушити болгарське повстання. Мав план перенесення столиці до болгарського міста Переяславця. Знесилення Русі численними війнами. Загинув від рук печенігів, найнятих Візантією. Більшість завойованих територій після смерті Святослава були втрачені

Характерні риси періоду становлення Київської Русі

Постійна рухливість кордонів, розширення території	Слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою	Складання нових феодальних відносин у суспільстві	Зародження основної уваги князів на зовнішній політиці	Вихід Київської Русі на міжнародну арену
--	---	---	--	--

Розквіт Київської Русі

Князь	Характеристика діяльності
Володимир Великий (980—1015 рр.)	Після смерті Святослава між його синами почалася міжусобна війна, у якій переміг наймолодший Володимир. Завершення формування території Київської Русі, приєднання племена білих хорватів, дулібів, в'ятичів, радимичів

Продовження таблиці

Князь	Характеристика діяльності
Володимир Великий	<p>(територія Київської Русі простягалася від Чудського, Ладозького, Онезького озер на півночі до Південного Бугу на півдні, від Карпат на заході до межиріччя Оки та Волги на сході).</p> <p>Проведення <i>адміністративної реформи</i>, суть якої полягала в передачі земель, якими раніше правили місцеві правителі, своїм синам, вірним великокнязівським посадникам і найближчим боярам; таким чином, на зміну родоплемінному поділу суспільства остаточно прийшов територіальний.</p> <p>Здійснення <i>військової реформи</i>, суть якої полягала у формуванні боєздатного відданого князю війська з дружинників-слов'ян, а не з варягів; таким чином, було укріплено князівську владу, створено сильну централізовану державу.</p> <p>Проведення <i>релігійних реформ</i>: близько 980 р. — невдала спроба модернізувати язичництво з метою об'єднання племен навколо Києва, визнавши головним богом Перуна;</p> <p>988 р. — прийняття Володимиром хрещення за православним обрядом і запровадження християнства на Русі; хрещення Русі зрівняло її з провідними європейськими державами.</p> <p>Оборона Київської Русі від печенігів, для чого були побудовані застави з військовими гарнізонами на кордонах держави.</p> <p>Сприяння розвитку освіти (відкриття перших шкіл).</p> <p>Розбудова Києва як столиці держави: укріплена фортеця — «місто Володимира», церква Пресвятої Богородиці (Десятинна), князівські палаци тощо.</p> <p>Початок карбування золотих і срібних монет (срібники і златники), на яких зображувалися образи Христа й Володимира та тризуб.</p> <p>Зміцнення дипломатичних зв'язків із Польщею, Угорщиною, Чехією, Норвегією, Швецією шляхом укладення династичних шлюбів</p>
Ярослав Мудрий (1019—1054 рр.)	<p>Захоплення престолу в Києві після смерті Володимира в 1015 р. Святополком, який убив своїх зведених братів Бориса, Гліба та Святослава; Ярослав двічі воював зі Святополком і в 1019 р. сів князувати в Києві.</p> <p>Мав співправителя брата Мстислава до 1036 р.: Правобережжя Дніпра належало Ярославу, Лівобережжя — Мстиславу.</p> <p>Сприяння відновленню сильної князівської влади; посилення централізації Русі.</p> <p>Створення першого рукописного зведення законів — «Руської правди».</p>

Закінчення таблиці

Князь	Характеристика діяльності
Ярослав Мудрий	<p>Опікування будівництвом нових міст і розвитком уже існуючих.</p> <p>Будівництво в Києві Софійського собору, церков Св. Георгія та Св. Ірини, Печерського монастиря (майбутньої Києво-Печерської лаври); місто оточили валами з трьома брамами, одна з яких — «Золоті ворота» — була парадним в'їздом.</p> <p>Обрання першого руського митрополита Іларіона (1051 р.).</p> <p>Розвиток освіти й культури (відкриття шкіл, у тому числі для дівчат; започаткування літописання; заснування при Софійському соборі бібліотеки, де були зібрані твори античних авторів, тощо).</p> <p>Розгром печенігів, які припинили напади на Русь.</p> <p>Похід на Візантію, унаслідок якого було укладено договір про службу руських дружин у Константинополі, а дочка візантійського імператора стала дружиною сина Ярослава Всеволода.</p> <p>Розширення території Русі за рахунок угро-фінських племен (Прибалтика) і Червоної Русі (Польща).</p> <p>Установлення добрих відносин із країнами Західної та Центральної Європи шляхом укладення династичних шлюбів (сам був одружений із дочкою шведського короля Інґгердою, одружив своїх дочок: Анну — із королем Франції, Єлизавету — із норвезьким королем, Анастасію — з угорським королем; сини взяли шлюби з німецькими принцесами).</p> <p>Розквіт Київської Русі, яка стала однією з провідних держав Європи</p>

Значення та наслідки прийняття християнства

Зростання міжнародного авторитету Київської Русі	Створення надійного ґрунту для формування могутньої централізованої держави, укріплення великокнязівської влади	Сприяння формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у суспільстві	Розвиток культури (кам'яне зодчество, архітектура, іконопис, мозаїки, фрески; знайомство Русі з античними традиціями; запровадження слов'янської писемності (кирилиці); початок літописання, поширення книги)	Пом'якшення звичаїв
--	---	--	---	---------------------

Правління Ярославичів

Дата	Подія
1054 р.	Розподіл Святославом перед смертю Русі між своїми синами (старші сини отримали головні міста: Ізяслав — Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав). Ярослав наказував своїм синам жити в мирі та берегти державу
1054—1073 рр.	Співправління старших синів Ярослава — Ізяслава, Святослава та Всеволода (<i>тріумвірат</i>)
1068 р.	Битва на річці <i>Альті</i> , у якій половці (кочові племена) розгромили Ярославичів, що викликало повстання киян. Установити лад у Києві Ізяславу вдалося тільки за допомогою польського війська
1073—1078 рр.	Початок міжусобних війн між Ярославичами, які насамперед були спричинені відсутністю єдиної системи престолонаслідування
1078—1093 рр.	Правління останнього сина Ярослава Мудрого — Всеволода (його влада не поширювалася на західні й північно-східні землі; воювати він не любив, конфлікти розв'язував дипломатичним шляхом; після його смерті в Києві посів Святополк Ізяславич, останній онук Ярослава Мудрого)
1097 р.	<i>Любекський з'їзд</i> князів, який прийняв рішення про припинення міжусобиць, щоб не послаблювати країну, і про наслідування князями своїх вотчин; таким чином, з'їзд закріпив поділ Русі на удільні князівства, які стали власністю окремих родин — нащадків Ярослава

Князювання Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича

Князь	Характеристика діяльності
Володимир Мономах (1113—1125 рр.)	Онук візантійського імператора Константина Мономаха та Ярослава Мудрого. Після смерті батька Всеволода Ярославича поступився київським престолом Святополку Ізяславичу, а сам повернувся до Чернігова, а згодом — до Переяслава. Був запрошений киянами на князювання (1113 р.). Відновив централізовану одноосібну владу на Русі. Припинив князівські міжусобиці. Загальмував процес розпаду держави. Знизив податки залежних верств населення. Зменшив відсотки за позиками лихварів. Автор «Повчання дітям» про любов до рідної землі, батьків, ближніх; змалював образ ідеального правителя, який має зберігати єдність і могутність Русі, запобігати князівським чварам і захищати країну від нападників. Опікувався розбудовою Києва, освітою

Закінчення таблиці

Князь	Характеристика діяльності
Володимир Мономах	Був організатором усіх переможних походів проти половців. Забезпечив обороноздатність країни. Відновив міжнародний авторитет Київської Русі
Мстислав Володимирович (1125—1132 рр.)	Старший син Володимира Мономаха, який став його наступником. Зберігав єдність Київської Русі. Успішно відбивав напади половців. Здійснив переможний похід проти литовських племен. Підтримував династичні зв'язки з Норвегією, Данією, Візантією. Угорщиною. Останній одноосібний правитель Київської Русі, після смерті якого Давньоруська держава вступила в період феодальної роздробленості

Феодальна роздробленість Київської Русі

Дата	Подія
Друга половина XI ст.	Перші ознаки феодальної роздробленості. Була закріплена <i>Любекським з'їздом</i> князів 1097 р., на якому вирішили: «Хай кожен тримає вотчину свою». Верховенство належало великому київському князю, а удільні князі правили в інших містах і землях, спираючись на підтримку бояр
Середина XII ст.	Початок феодальної роздробленості, яка є неминучим періодом розвитку феодальної Європи. Політична роздробленість

Причини феодальної роздробленості Київської Русі

Перетворення великого землеволодіння на спадкове, а господарства — на натуральне, що зменшувало потребу в торговельних контактах та об'єднанні земель	Воєнно-політичне посилення бояр та удільних князів, які ставили власні інтереси вище за державні; влада великого князя стала зайвою	Поява нових міст як економічних і воєнно-політичних центрів, наростаюча суперництво між ними й Києвом	Зміна торговельних шляхів у зв'язку з пануванням у степу кочових племен, які перекрили шляхи до Чорного та Каспійського морів; Київ залишився поза межами основних торговельних шляхів	Різний етнічний склад руських територій, формування українців, білорусів і росіян
---	---	---	--	---

Найбільші князівства

Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке (основа формування Української держави)	Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Смоленське, Рязанське (основа формування Московської держави)	Полоцьке, Мінське, Турівське (основа формування Білоруської держави)
---	--	--

Особливості розвитку українських князівств

Територія	Економічний розвиток	Політичний розвиток
Київське князівство		
В основному — Правобережжя Дніпра до Волині	Одне з найбільш розвинених і густонаселених князівств. Центр — Київ, одне з найбільших і найбагатших європейських міст. Рільне землеробство, у містах — ремесла. Торговельні шляхи («із варягів у греки», соляний тощо) поєднували князівство з багатьма країнами	Політичний центр Київської Русі. Не було спадковою вотчиною певної династії, тому стало об'єктом боротьби за владу. Уважалося власністю великокнязівського київського престолу. Часта зміна правителів: від 1146 до 1246 р. — 46 разів
Чернігово-Сіверське князівство		
Північ Лівобережжя Дніпра, до середини XII ст. — місто Тмутаракань у Керченській протоці	Густозаселене князівство: міста Курськ, Брянськ, Новгород-Сіверський тощо. Центр — Чернігів, що за величию поступався лише Києву. Відсутність тісних економічних зв'язків усередині князівства	Сформувалося в XI ст. Князі мали династичні зв'язки з половцями й залучали їх до міжусобиць. Про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців написано поему «Слово о полку Ігоревім» із закликом до об'єднання руських земель
Переяславське князівство		
Лівобережжя Дніпра, прикордоння Степу	Велика кількість міст-фортець (Прилуки, Лубни, Жовнин тощо). Центр — Переяслав. У містах — розвиток ремесел. Через близькість до Степу й постійні набіги половців потребувало продовольчої допомоги	Сформувалося в середині XI ст. Фактично не мало самостійності, залежало від Києва. Було щитом Русі від нападів кочовиків. Як правило, тут правили князі, які мали посісти київський престол або отримували його як компенсацію за відмову від Києва

Наслідки феодалної роздробленості

Позитивні	Негативні
Економічне й культурне піднесення руських земель: розвиток міст, ремесел, торгівлі, культури. Удосконалення системи управління удільних земель. Розвиток демократичних традицій: скликання народного віче, звернення за підтримкою до міщан. Сприяння формуванню українського, білоруського та російського народів	Міжусобна боротьба, яка підірвала сили князівств, призводила до загибелі людей і нищення культурних пам'яток. Неспроможність Русі протидіяти нападам половців, які грабували руські землі. Русь опинилася на узбіччі торговельних шляхів (оскільки половці перекрили торговельні шляхи через Каспій)

Монголо-татарська навала

Дата	Подія
1223 р.	Витва на річці Калці (руські князі вперше зіткнулися з монгольськими військами; руське військо зазнало величезної поразки: додому повернувся тільки кожний десятий)
1237 р.	Похід на Русь очолив онук Чингізхана Батий: була спустошена Північно-Східна Русь (Рязань, Володимир, Москва, Твер тощо)
1239 р.	Похід Батия на Південно-Західну Русь : були захоплені Переяслав, Чернігів, Крим
1240 р.	Похід Батия на Київ (обороною міста керував воєвода Дмитро, ставленник Данила Галицького; кияни відмовилися віддати місто без бою; облога Києва тривала, за деякими джерелами, понад десять тижнів, проте сили були нерівними, і місто майже повністю було зруйноване)
1241 р.	Похід монголів на Західну Русь : були зруйновані міста Київського й Галицько-Волинського князівств. Далі монголи вдерлися на територію Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Сербії, Боснії, Хорватії
1242 р.	Монголи припинили похід на Захід і рушили назад. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники заснували там нову державу — Золоту Орду

Причини поразок руських князівств

Феодална роздробленість, не подолана навіть перед лицем військової загрози	Концентровані удари монголів по окремих князівствах	Великий досвід монголів щодо штурму міст і фортець, здобутий у Китаї, Середній Азії, Закавказзі
--	---	---

Золотоординське ярмо		
Економічна сфера	Політична сфера	Військова сфера
Данина становила десятину майна і продуктів; вона збиралася монгольськими урядовцями, найвищого з яких називали баскаком	Право на князювання підтверджував ярлик — грамота-дозвіл на володіння землями монгольського хана, яка давалася в обмін на сплату данини	Князі делегували до монгольського війська воїнів і брали участь у походах

Особливості та наслідки золотоординського панування на Русі	
Особливості	Наслідки
Руські землі не ввійшли безпосередньо до складу Золотої Орди. На території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Толерантне ставлення золотоординців до християнства	Руйнація та зменшення ролі міст. Занепад ремесла й торгівлі (утрачені ремісничі спеціальності — виробництво емалі, черні, різьблення по камінню). Демографічні втрати. Знищення значної частини феодальної еліти. Законсервована роздробленість Русі. Запровадження системи підданства у взаєминах між князем і знаттю, що ґрунтувалася на абсолютній покірності підданих і безмежній владі правителя. Утрата державної незалежності Русі, припинення державотворчих процесів. Консервація та поглиблення феодальної роздробленості. Відставання Русі від Західної Європи. Послаблення Русі, яким скористалися західні держави (Польща, Литва, Угорщина), що на тривалий час розділили українські землі

Політичний устрій Давньоруської держави	
Форма правління	Київська Русь IX—X ст. — ранньфеодальна монархія
Голова держави	Великий київський князь, який концентрував законодавчу, виконавчу, судову, військову владу, представляв державу на міжнародній арені; його влада була спадковою
Особливості політичного устрою	Удільні князі самостійно розпоряджалися своїми землями, і навіть намісники київського князя не могли втручатися в їхні внутрішні справи. Рада князів і старшої дружини (бояр) складала Боярську думу, яка приймала важливі рішення (при сильному князі роль думи була формальною, і навпаки, сильна дума існувала при слабкому князі).

Політичний устрій Давньоруської держави	
Особливості політичного устрою	Суд, збирання данини здійснювалися спеціальними дружинниками. Управління в невеликих містечках здійснювали намісники великого князя — тисяцькі й посадники. Віче змінило свій склад і замість загальних зборів чоловічого населення стало зібранням впливових бояр, дружинників, заможного купецтва тощо

Соціальний устрій		
	Привілейовані верстви	Непривілейовані верстви
Вільне населення	<p>Князі: їхній титул успадковувався; були найбільшими землевласниками.</p> <p>Бояри: формувалися з родоплемінної знаті та дружинників; отримували від князя землю за службу. Поділялися на великих (воєводи, тисяцькі) і малих (соцькі, десяцькі).</p> <p>Дружинники: професійні воїни, що обіймали й урядові посади. Отримували за службу грошову винагороду та земельні наділи.</p> <p>Духівництво: найосвіченіша верства, впливало на духовне й культурне життя. Поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, ігумени монастирів) і рядових (священники, ченці)</p>	<p>Мищани: жителі міст, які займалися ремеслом, торгівлею. Виділялася міська заможна верхівка.</p> <p>Селяни-смерди: вільні землероби, які мали власне господарство, землю та сплачували князеві данину.</p> <p>Наймити: особисто вільні люди, що наймалися для певної роботи.</p> <p>Ізгой: люди, що втрачали зв'язок зі звичним середовищем (князі без князівства, смерди без землі тощо), але охоронялися законом</p>
Залежне населення	<p>Закупи: тимчасово залежні селяни, які брали позику («купу») у феодала та мали її відробити.</p> <p>Рядовичі: тимчасово залежні селяни, які уклали з феодалом договір («ряд») на виконання певних робіт.</p> <p>Челядь: раби-полонені.</p> <p>Холопи: селяни, які розорилися та працювали в господарстві землевласника, фактично раби, але за добру службу могли бути відпущені на волю.</p>	

Економічний розвиток	
Процес становлення феодальних відносин (формується система приватного землеволодіння)	
Галузі господарства	Провідна галузь економіки — сільське господарство (землеробство, приселищне скотарство, садівництво, городництво). Допоміжні галузі — бджільництво, мисливство, рибальство

Закінчення таблиці

Економічний розвиток	
Ремесла	Розвиток ремесла, концентрація ремісників у «градах» (існувало близько 80 видів ремесел; найпоширеніші — чорна металургія, залізобробне, гончарне, ювелірне, ткацьке, деревообробне)
Торгівля	Активізація обміну й торгівлі (територією Русі проходили міжнародні торговельні шляхи — грецький, шовковий, залізний, соляний; у XII—XIII ст. активізується внутрішня торгівля між князівствами)

Культура Київської Русі

Галузь	Характеристика
Загальні риси	Формування давньоруської культури під впливом візантійських традицій, взаємодія із західноєвропейською та азійською культурами. Великий вплив християнства на духовну й матеріальну культуру держави. Збереження язичницьких традицій
Освіта і наукові знання	Запровадження писемності (глаголиця та кирилиця). Відкриття шкіл (перші зачатковані за князя Володимира) при церквах і монастирях, у тому числі і для дівчат. Створення бібліотеки при Софійському соборі. Отримання початкових географічних знань. Зародження історичних знань, зачаткування та розвиток літописання (найвідоміші літописи — «Повість минулих літ», Київський літопис). Становлення медичних знань (перші лікарі — Агапіт, Даміан, що були ченцями Печерського монастиря)
Література	Розвиток усної народної творчості (казки, легенди, билини, думи, пісні, прислів'я тощо). Розвиток художньої літератури (Остромирове Євангеліє, «Ізборник», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім»). Паломницька література (твір ігумена Данила «Житє и хождение Данила Руськыя земли игумена»). Поширення перекладів, зокрема візантійських хронік та античної літератури, літератури Індії та Близького Сходу тощо
Архітектура й живопис	Розвиток містобудування (могутні фортифікаційні споруди, розбудова дворів князів і бояр — «гридниця світлі» й «тереми злотоверхі»). Розквіт дерев'яної та кам'яної архітектури (Десятинна церква, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві,

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Архітектура й живопис	Спаський собор у Чернігові, Михайлівський собор у Переяславі); руський літопис XI ст. налічує 700 церков на Русі. Розвиток монументального живопису (фрески, мозаїка), іконопису, книжкової мініатюри
Музика й театр	Музика: церковна (виконувалася в храмах церковними музикантами та співаками), світська (мала розважальний чи побутовий характер) і військова (супроводжувала князівських дружин у походах і під час битв). Творчість давньоруських музикантів та акторів (співаки, скомоорохи, акробати, фокусники, жонглери), які переходили з міста до міста, виконували музичні твори, ставили спектаклі. Зображення музикантів, акробатів, ряджених на фресках Софії Київської. Найпопулярніші музичні інструменти — труби, флейти, гуслі, дудки, барабани тощо

Історичне значення Київської Русі

Уперше об'єднала східнослов'янські племена в єдиній державі	Прискорила економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян	Захистила східнослов'янські землі від нападів іноземних держав і кочовиків (Польщі, Угорщини, Візантії, варягів, печенігів, половців)	Була бар'єром між Західною Європою та Степом	Підняла й зміцнила міжнародний авторитет східних слов'ян, долучила їх до міжнародної політики
---	--	---	--	---

Тема 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Особливості Галицького й Волинського князівств

Віддаленість від Києва і, як наслідок, обмеження впливу центральної влади	Розміщення на перехресті торговельних шляхів (із Балтійського моря в Чорне, із Русі до Центральної та Південно-Східної Європи)	Великі поклади солі, яка стала важливим експортним товаром і чинником економічного піднесення	Розташування далеко від кордону зі Степом, що захищало від нападів кочовиків	Потреба в об'єднанні для боротьби з поляками та угорцями, пізніше — із монголами та татарами
---	--	---	--	--

Галицьке й Волинське князівства напередодні об'єднання

Галицьке князівство	Волинське князівство
<p>Засноване в <i>другій половині XI ст.</i> онуком Ярослава Мудрого Ростиславом Володимировичем.</p> <p>Територія: Прикарпаття, Верхнє Подністрів'я.</p> <p>Сильна боярська влада — олігархія (влада небагатьох) заможних людей.</p> <p>Розквіт Галицького князівства за правління <i>Ярослава Осмомисла (1152—1187 рр.)</i>, який мав великий авторитет на Русі.</p> <p>Основні заходи:</p> <ul style="list-style-type: none"> боротьба проти боярської опозиції; розширення території князівства шляхом приднання землі між Карпатами та Дністром, пониззя Дунаю; будівництво й укріплення міст; спорудження Успенського собору в Галичі (1153—1177 рр.); боротьба проти половців у союзі з іншими князями; участь у боротьбі за Київ; укладення союзницького договору з Угорщиною; дружні відносини з Візантією та Священною Римською імперією 	<p>До середини XII ст. вважалося вотчиною київських князів; набуло самостійності в 1135 р. за правління правнука Володимира Мономаха — <i>Мстислава Ізяславича</i>, який разом зі своїм батьком започаткував місцеву династію.</p> <p>Територія: басейн правих приток Прип'яті, Західного Бугу.</p> <p>Від 1170 р. — князювання <i>Романа Мстиславича</i>.</p> <p>Основні заходи:</p> <ul style="list-style-type: none"> послідовне й рішуче обмеження сваволі бояр; перша спроба захопити Галицьке князівство (безуспішна) (1188 р.); об'єднання Галицького й Волинського князівств після смерті галицького князя Володимира Ярославича в єдину державу зі столицею в Галичі (1199 р.)

Становлення та розквіт Галицько-Волинської держави

Період	Характеристика
<p><i>Правління Романа Мстиславича (1199—1205 рр.)</i></p>	<p>1199 р. — створення великої централізованої держави — Галицько-Волинського князівства, яке стало наступником Київської Русі;</p> <p>Придушення галицького боярства (завдяки підтримці середнього та дрібного боярства).</p> <p>1202 р. — завершення боротьби за Київ.</p> <p>Успішна боротьба проти половців.</p> <p>Приєднання до князівства балтського племені явтягів.</p> <p>Підтримання дружніх відносин із Візантією, Угорщиною; утручання в європейські справи.</p> <p>Відмова князя прийняти корону з рук Папи Римського Іннокентія III.</p> <p>Виступ із планом «дотримання доброго порядку на Русі», згідно з яким слід було уладнати міжкнязівські чвари,</p>

Продовження таблиці

Період	Характеристика
<p><i>Правління Романа Мстиславича</i></p>	<p>обрати центральну владу, зорганізуватися для спільної боротьби з половцями.</p> <p>1205 р. — загибель Романа Мстиславича неподалік від польського міста Завихвоста під час походу проти польського князя Лешка Краківського</p>
<p><i>Часи боярської смути (1205—1238 рр.)</i></p>	<p>Виступ боярства після загибелі Романа Мстиславича проти його спадкоємців — регентші княгині Анни та малолітніх княжичів — чотирирічного Данила та дворічного Василька.</p> <p>Утвердження боярських ставлеників у князівстві; у Галичині — кількаразове правління угорського королевича).</p> <p>Початок боротьби Данила з досягненням повноліття за повернення батьківської спадщини (перший успіх — відвоювання у поляків Берестейської та Забузької земель).</p> <p>Продовження Данилом справи збирання «волинської вотчини» — приєднання Луцької, Пересопницької та Белзької земель.</p> <p>1238 р. — здобуття Галичі князем Данилом і відновлення єдності держави</p>
<p><i>Правління Данила Галицького (1238—1264 рр.)</i></p>	<p>Співправління в Галицько-Волинському князівстві братів Данила (у Галичині) і Василька (у Волині), існування князівства як єдиної держави під зверхністю старшого брата.</p> <p>1240 р. — оволодіння Києвом, доручення управляти містом воеводі Дмитру, якому довелося керувати обороною столиці від монгольської навали.</p> <p>Зміцнення державної та князівської влади.</p> <p>Укріплення старих міст, будівництво нових (Львів, Холм).</p> <p>Зміцнення православної церкви.</p> <p>Сприяння розвитку культури.</p> <p>1241 р. — вторгнення в князівство монголо-татар, під ударами яких упали міста Галич, Володимир, Кам'янець, Данилів та ін.</p> <p>1245 р. — <i>Ярославська битва</i>, у якій Данило Галицький переміг об'єднані сили поляків, угорців і галицьких бояр, що прагнули повернути Галичину.</p> <p>Візит Данила Галицького до Золотої Орди з метою отримання ярлика на управління, згідно з яким князь мав періодично надавати свої дружини татарам для їхніх походів на Польщу, Литву, Угорщину, сплачувати щорічну данину, віддавати певну шану ханові; натомість Галицько-Волинське князівство фактично зберігало незалежність у внутрішній і зовнішній політиці.</p> <p>Антимонгольська політика князя (союз з угорським королем і Папою Римським, який обіцяв організувати хрестовий похід проти монголо-татар)</p>

Закінчення таблиці

Період	Характеристика
Правління Данила Галицького	1254 р. — військовий похід Данила Галицького проти монголо-татар, у результаті якого хан Куремса зазнав поразки. 1259 р. — коронація Данила Галицького Папою Римським (але очікувана допомога від нього так і не надійшла). Хан Бурундай змусив Данила визнати зверхність Золотої Орди (таким чином, антимонгольська політика Данила зазнала краху). 1264 р. — смерть Данила Галицького

Галицько-Волинське князівство за нащадків Данила Галицького

Князь	Характеристика діяльності
Лев Данилович (1264—1301 рр.)	Правив у Галичині. Приєднав Закарпатську Русь і люблінські землі. Підтримував дипломатичні відносини з Німецьким орденом, Угорщиною, Чехією, Польщею, Литвою. Переніс столицю з Холма до Львова. Зберігав васальну залежність від Золотої Орди
Володимир Васильович (1271—1289 рр.)	Правив у Волині. Приділяв увагу будівництву міст, замків, церков. Опікувався розвитком культури
Юрій I (1301—1308 рр.)	Прийняв титул «короля Русі». Відмовився від завоювань, віддаючи перевагу дипломатії. Утратив люблінські землі й частину Закарпаття. Переніс столицю до Володимира. Дістав згоду на заснування Галицької митрополії (1303 р.)
Андрій і Лев (1308—1323 рр.)	Були співправителями князівства. Продовжували створення антиординського союзу, установивши зв'язок із Тевтонським орденом і Польщею; існує припущення, що вони загинули саме в боротьбі з ординцями. Із їхньою смертю припинилася династія Романовичів (князівство перейшло до зятя Андрія та Лева, чоловіка їхньої сестри Юрія II Болеслава, сина польського князя Тройдена)
Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.)	Намагався вийти з-під боярського впливу. Проводив мирну зовнішню політику. Сприяв переселенню німців і поляків в українські землі. Лояльно ставився до католицизму та його поширення в Україні. Невдоволені бояри отруїли князя, і князівство перейшло до його литовського зятя Любарта

Культура Галицько-Волинського князівства

Галузь	Характеристика
Освіта	Продовження культурно-освітніх традицій Київської Русі. Здобуття освіти в міських школах або при церквах у сільській місцевості
Літописання	Мало світське спрямування (Галицько-Волинський літопис, «Повість про засліплення Василька»)
Архітектура	Розвиток церковної архітектури (Успенські собори у Володимирі та Галичі, церква Іоанна Златоуста в Холмі). Будівництво міських оборонних споруд (Кременець, Данилів, Холм)
Живопис	Розвиток монументального живопису (фрески), іконописання (найдавніша ікона — «Покров» датується XIII ст.)
Ювелірна справа	Високий рівень ювелірного мистецтва

Значення Галицько-Волинської держави

Створення великої держави на українських землях, спадкоємниці Київської Русі, що продовжила її традиції	Забезпечення високого рівня економічного та духовно-культурного розвитку	Захист від загарбання та асиміляції східних слов'ян	Забезпечення безперервності державності на українських землях	Відкриття доступу в українські землі західноєвропейських культурних впливів завдяки орієнтації князівства на захід
---	--	---	---	--

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Приєднання руських земель до складу Великого князівства Литовського

Князь	Заходи та приєднана територія
Міндовг (1230—1263 рр.)	Поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь)
Гедимін (1316—1341 рр.)	Почав наступ на південноруські (українські) землі, проте зіткнувся з претензіями Польщі

Закінчення таблиці

Князь	Заходи та приєднана територія
Ольгерд Гедимінович (1341—1377 рр.)	У битві на річці Сині Води (1362 р.) завдав поразки Золотій Орді та приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля. Унаслідок боротьби з Польщею відвоював Берестейський, Володимирський і Луцький уділи
Вітовт (1392—1420 рр.)	Заволодів Чорноморським узбережжям

Особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського

Приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбавитися монгольського ярма

Система управління залишилася незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу

Руська мова стала державною

Православна церква зберігала панівне становище

Збереглося руське законодавство («Руська правда»)

Литовці укладали династичні шлюби з українцями

Панувала українська культура

Боротьба за Галицько-Волинське князівство

Дата	Подія
1340 р.	Фактичний розпад Галицько-Волинського князівства після смерті Юрія II Болеслава (Волинь контролював литовський князь Любарт Гедимінович, причому князівство було незалежним від Литви; Любарт намагався відновити міць Галицько-Волинської держави; у Галичині фактичним правителем став боярин Дмитро Дедько, хоча формально вища влада належала Любартові; проте на землі князівства претендувало і Польське королівство)
1349—1377 рр.	Війни між Любартом і союзними військами Польщі й Угорщини за територію Галичини (тривали з перемінним успіхом); їхнім результатом став остаточний поділ Галицько-Волинського князівства: Волинь відійшла Литві, а в Галичині посів угорський ставленик

Закінчення таблиці

Дата	Подія
1387 р.	Завоювання Галичини Польщею
1434 р.	Створення на території Галичини Руського воєводства з польською адміністрацією

Політика Польщі на українських землях

Насадження католицизму

Закриття православних церков і монастирів

Обмеження православних у праві обіймати державні посади

Насадження зневаги до православ'я та української культури

Таким чином, для українців польське панування означало початок тривалого соціального та етнічного конфлікту, який поширився на всі сфери життя України

Кревська унія (1385 р.)

Суть	Укладення угоди про державно-політичний союз між Великим князівством Литовським і Польським королівством
Причини	Наступ Тевтонського ордену на землі Литви й Польщі. Претензії Московського князівства на руські землі. Необхідність протистояти нападам татар. Прагнення польських феодалів отримати українські землі, литовських — здобуття економічних і політичних привілеїв, які мали польські магнати
Зміст	Великий князь литовський Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та отримував титул польського короля. Польща й Литва об'єднувалися в одну державу, хоча Литва зберігала формальну незалежність. У Литві поширюється католицизм
Наслідки	Розгром Тевтонського ордену в <i>Грюнвальдській битві</i> (1410 р.). Роздача українських земель польським феодалам. Поширення католицизму в Литві та Україні. Опір частини литовської, української та білоруської шляхти (лідер опозиції литовський князь Вітовт, онук Гедиміна, домігся свого призначення довічним правителем Великого князівства Литовського)

Політика Вітовта (1392–1430 рр.)

Визнав себе васалом польського короля, проте одноосібно володарював у Великому князівстві Литовському

Був змушений відновити Кревську унію (погодився на повернення Литви до Польщі після своєї смерті)

Ліквідував найбільші удільні князівства (Київське, Новгород-Сіверське, Подільське) із метою посилення своєї влади

Перетворив Литву на централізовану державу, розгорнув наступ на українську автономію

Зазнав поразки від татар на річці Ворсклі (1399 р.)

Став одним із переможців у Грюнвальдській битві

Грюнвальдська битва

Дата	15 липня 1410 р.
Сторони протистояння	Об'єднане польсько-литовсько-руське військо та держава німецьких рицарів Тевтонського ордену
Причини	Прагнення коаліції зупинити агресію Тевтонського ордену, що претендував на землі Великого князівства Литовського
Склад коаліції	Польські, литовські, українські, білоруські, російські, чеські, угорські, кримсько-татарські війська
Результат	Польсько-литовсько-руські війська здобули перемогу; орденська верхівка на чолі з магістром загинула
Наслідки	Зупинення агресії Тевтонського ордену. Занепад Тевтонського ордену, що потрапив у васальну залежність від Польщі. Посилення позиції Литви в литовсько-польському союзі. Отримання Литвою від Польщі Західної Волині, відмова Угорщини від претензій на Галичину й Поділля на користь Польщі та Литви

Городельська унія (1413 р.)

Зміст	Наслідки
Скасування Кревської унії, підтвердження існування Великого князівства Литовського як незалежної держави. Широке довічне повноваження Вітовта як великого князя литовського.	Незадоволення православної частини населення. Обмеження прав української

Закінчення таблиці

Зміст	Наслідки
Постійна автономія Литви у відносинах із Польщею. Державний устрій Великого князівства Литовського мав реформуватися за польським зразком. Литовці-католики урівнювалися в правах із поляками-католиками та ставали повними власниками своїх земель (православні мали землі в умовній власності). Польща і Велике князівство Литовське в майбутньому мали створити єдину державу	православної знаті, її окатоличення та втрата української національності

Боротьба проти наступу Польщі

Дата	Подія
1430 р.	Призначення литовською та українською шляхтою після смерті Вітовта великим князем Литви Свидригайла Ольгердовича (1430–1440 рр.) усупереч умовам Городельської унії, за якою великий князь литовський мів обиратися лише за згоди Ягайла; Свидригайло очолив боротьбу української знаті проти наступу польських магнатів і католицької церкви
1432 р.	У відповідь на прагнення Свидригайла обмежити або навіть розірвати зв'язки Литви з Польщею поляки окупували Поділля та Волинь. Свидригайла поляки оголосили недійсним князем і замість нього обрали молодшого брата Вітовта Сигізмунда . Таким чином, Велике князівство Литовське розкололося на два ворожі табори: заселені литовцями землі стали на бік Сигізмунда, а українці й білоруси підтримали Свидригайла
1435 р.	Битва під Вількомиром , у якій сили Свидригайла зазнали поразки від Сигізмунда. Таким чином, руська знать програла в боротьбі за власну державність і збереження православних традицій
Середини XV ст.	Перетворення Волині, Київщини, Поділля на звичайні воєводства, очолювані намісниками, які підпорядковувалися безпосередньо великому князю; воєводства поділялися на повіти, влада в яких належала старостам
1458 р.	Відділення православної церкви України й Білорусі від московської митрополії та перетворення на самостійну Київську митрополію; початок агітації за унію православної та католицької церкви
1481, 1508 р.	Останні невдалі спроби руської верхівки здобути незалежність від польсько-литовського панування («змова руських князів» і повстання М. Глинського)

МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ВІЙНИ

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Велике князівство Литовське вело війни з Московським царством, що претендувало на руські землі

Воєнні дії тривали з перемінним успіхом, проте Литва поступово втратила майже третину своєї території

Під владу Москви відійшли чернігово-сіверські землі та Смоленськ

Українські землі у складі інших держав

Територія	Перебіг подій
Закарпаття	Початок XI ст. — Закарпаття потрапило під владу Угорщини. XIII—XV ст. — позбавлення українців політичних прав і свобод, закріпачення селянства. 1280—1320 рр. — східна частина Закарпаття входила до Галицько-Волинського князівства, проте згодом знову повернулася до Угорщини. 1526 р. — унаслідок поразки в битві з турецькою армією Угорщина припинила незалежне існування. Східне Закарпаття відійшло Трансильванії, Західне — Священній Римській імперії
Буковина	Від XII ст. перебувала у складі Галицько-Волинського князівства. XIII ст. — на буковинських землях виникла окрема Шипинська земля, що визнала зверхність Золотої Орди. Від середини XIII ст. увійшла до Угорщини. 1359 р. — Шипинська земля увійшла до Молдавського князівства як автономія, але протягом століття самостійність була втрачена, а територія розділена на Чернівецьку й Хотинську волості. 1514 р. — Молдавія визнала зверхність Османської імперії; на землях Буковини була створена Хотинська райя
Українське Причорномор'я	До монгольської навали Причорномор'я належало половцям — тюркомовним кочовикам. Після утворення Золотої Орди в середині XIII ст. причорноморські степи увійшли до її безпосередніх володінь, а на їхніх жителів поширилася назва татари. Середина XV ст. ознаменувалася розпадом Золотої Орди. 1449 р. — за сприяння великого литовського князя Вітовта Хаджі-Гірей проголосив себе незалежним правителем <i>Кримського ханства</i> зі столицею в Бахчисараї. Його влада поширювалася на Крим, пониззя Дніпра, Приазов'я, Прикубання

Закінчення таблиці

Територія	Перебіг подій
	1475 р. — Туреччина завоювала Кафу (сучасна Феодосія), Мангуп, Перекоп і змусила хана Менглі-Гірея в 1478 р. розірвати зв'язки з Литвою та стати васалом Османської імперії. Зміна союзника Кримського ханства мала трагічні наслідки для України: починаючи від 1482 р., кримські татари щороку здійснювали походи за здобиччю на українські землі. Головною метою нападників був ясир — полонені, яких продавали на невільницьких ринках

Господарське життя України другої половини XIV — першої половини XVI ст.

Галузь	Характеристика
Сільське господарство	Залишається провідною галуззю економіки, поряд із перелогом і двопільною системою сівообігу поширюється трипільля, розвиваються тваринництво, городництво, садівництво, бджільництво; суттєву роль продовжують відігравати рибальство й мисливство; у зв'язку зі зростанням великих феодальних господарств до середини XVI ст. майже зникають вільні общинні землі; збільшується грошова й натуральна рента для селян, додається панщина — 14 днів на рік
Промисли	Традиційними є солеваріння, виробництво дьогтю, смоли й поташу; селяни виготовляли сукно й полотно, гончарний посуд, предмети з металу й дерева для домашнього вжитку
Ремесло й торгівля	Розвиток пов'язаний зі зростанням міст, у яких від XV ст. поширюється магдебурзьке право — міське право, яке передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів-власників міст і створення місцевого самоврядування. Існування в середині XVI ст. близько 130 ремісничих спеціальностей. Поширення на українських землях, що входили до Польщі, цехів (щоправда, православні українці не могли стати цеховиками, оскільки до цеху приймали тільки католиків). Зростання міжнародної торгівлі (центрами зовнішньої торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський і Луцьк). Основна форма внутрішньої торгівлі — ярмарки, що проводилися кілька разів на рік

Система самоврядування за магдебурзьким правом

Заможні міщани обирали

Магістрат — орган міського самоврядування, що виконував адміністративно-судові функції та складався з двох колегій, члени яких обиралися довічно

Лава — суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі — «лавники»

Рада — адміністративний орган і суд у цивільних справах, членами якого були «радники»

Війт — очолював Лаву. Він обирався тільки зі шляхтичів, часом передавав посаду в спадок

Бурмистр — обирався по чергово з «радників» на квартал для керівництва діяльністю Ради

Соціальний устрій України другої половини XIV — першої половини XVI ст.

Основні верстви українського суспільства

Привілейовані

Непривілейовані

Шляхта

Духівництво

Міщани

Селяни

Шляхта (землевласники) (заборонені позасудове покарання та позбавлення землі «без вини»)

Князі

Найбагатша частина шляхти, нащадки удільних князів, не підпорядковувалися місцевій адміністрації

Пани

Заможна шляхта з давнього боярського роду, земля перебуває в спадковій власності

Зем'яни

Середня шляхта, що отримала землю за військову службу з власним загоном

Бояри

Дрібна шляхта, що служила особисто

Міщани

Патриціат

Найбагатші та найвпливовіші ремісники-майстри й купці

Бюргери

«Середній клас»: більшість купців, цехові ремісники

Плебс

Дрібні ремісники й торговці

Селяни

Слуги

Особисто вільні селяни, які перебували на службі й за це користувалися землею

Данники

Особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі податок (данину)

Тяглові

Могли бути і вільними, і кріпаками. Працювали на державній або шляхетській землі, за що відпрацьовували панщину з власною худобою (тяглом)

Антифеодалний рух

Форми протесту

Утечі від поміщиків.
Підпал поміщицьких маєтків.
Убивство поміщицьких слуг або родини поміщика.
Повстання

Селянські повстання

Повстання під проводом Мухи (1490 р.), у якому взяли участь близько 10 тис. осіб (повсталі зайняли Святин, Коломию, Галич, підійшли до Львова; у битві проти польсько-литовського війська селяни зазнали поразки й відступили до Молдови).
Повстання під проводом Андрія Борулі (1491 р.), яке також закінчилося поразкою

Значення повстань

Народні виступи продемонстрували зростання боротьби українців проти соціального та релігійного гноблення

Культура України XIV — початку XVI ст.

Галузь

Характеристика

Загальні риси

Складні умови розвитку української культури спочатку за умови навали монголо-татар, а згодом експансії Польщі та Литви, переходу українських територій під владу Польщі, Литви, Угорщини, Молдови

Освіта й наука

Існування українських шкіл при монастирях, церквах, маєтках феодалів; учителями були дяки, які навчали дітей грамоти, молитов, церковного співу.
Навчання дітей окремих можновладців у школах Польщі, Чехії, Німеччини.
Відсутність вищих навчальних закладів в Україні.
Здобуття вихідцями зі знатних родів вищої освіти в Краківському, Празькому, Падуанському, Болонському і німецьких університетах.
Діяльність українського науковця **Юрія Котермака (Дрогобича)** — професора медицини Болонського й Краківського університетів (його відома праця — «Прогностична оцінка поточного

Галузь	Характеристика
Освіта й наука	1483 року», яка вийшла в Римі й містила відомості з астрології, філософії, географії, економіки). Творчість поета <i>Павла Русина</i> , якого вважають одним із носіїв європейського літературного стилю. Вплив на розвиток української культури <i>Франціска Скорины</i> — білоруського ученого, який певний час жив в Україні й був носієм гуманістичних традицій Відродження
Література	Провідне місце посідає церковна література, у якій від XIV ст. поширюються південнослов'янські впливи; їхніми речниками в Україні стали митрополити Кипріяні і Григорій Цамблаки. Виникнення світських творів («Троянська історія», «Сказання про індійське царство», збірник «Ізмарагд» тощо). Важлива роль належала літописам, які подавали цікаві факти з історії України та Білорусі (так звані литовсько-руські літописи). Усна народна творчість представлена історичними піснями, думами, що оспівують подвиги українського народу в боротьбі з ворогами («Утеча трьох братів з-під Азова», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» тощо). Виникнення перших балад, серед яких «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»
Архітектура й живопис	Будівництво оборонних споруд (поява мурованих замків і фортець: замок у містах Кременці, Білгороді (Дністровському), Луцьку). Розвиток церковного будівництва (збереження традицій Київської Русі, вплив візантійського стилю). Від початку XVI ст. в Україні знаходить відображення європейський ренесансний стиль — Петропавлівська церква на Поділлі (XV ст.), церква в Рогатині (XIV—XV ст.) та ін. Панування в XIV—XV ст. церковного стилю перехідного періоду, у якому поєднувалися попередні зразки візантійського стилю та нові європейські впливи готичного стилю (церква Різдва Христового в Галичі (XIV ст.), у Межиріччі на Волині (XV ст.), у Лаврівському монастирі на Бойківщині (XIV—XV ст.) та ін.). Високий розвиток українського малярства. Звернення живопису крім релігійної тематики до світських тем. Поширення портретного живопису

Тема 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI — першій половині XVII ст.

Люблінська унія (1569 р.). Утворення Речі Посполитої

Річ Посполита — держава, що утворилася внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства за **Люблінською унією**.

Передумови об'єднання	Ослаблення Литви внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. Прагнення Польщі отримати українські землі та залежних селян. Прагнення українських, білоруських, литовських шляхтичів мати рівні права з польськими землевласниками. Необхідність організації спільного ефективного захисту від турецько-татарських набігів
Основний зміст унії	Польща та Литва об'єдналися в єдину державу. Державу очолив єдиний правитель — король, що обирався польсько-литовським сеймом. Створені єдині органи державного управління. Запроваджувалася єдина монета. Польська шляхта отримала право на землеволодіння в Литві, а литовці — у Польщі. Польща та Литва проводили спільну зовнішню політику. Українські землі переходили під владу Польщі
Державний устрій Речі Посполитої	Вищий орган державного управління — сейм , що розв'язував усі державні питання. Сейм поділявся на дві палати — сенат та ізба. Обов'язковий принцип однастайності при прийнятті рішень сеймом. У період між сеймами державою керував король. Діяльність короля контролювалася сеймом. Король був зобов'язаний виконувати рішення сейму. Шляхта мала право не тільки не підпорядковуватися владі короля, а й чинити збройний опір
Наслідки унії для України	Майже всі українські землі об'єдналися в одній державі. Об'єднання сприяло інтенсивному розвитку економіки та посиленню експлуатації селянства. Міста перетворилися на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі.

Закінчення таблиці

Утворення Речі Посполитої	
Наслідки унії для України	Українські землі почали активно залучатися до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море. Відбувається зміцнення політичного та економічного впливу польської шляхти в державі. Починається формування <i>фільварків</i> — багатогалузевих господарських комплексів, що ґрунтувалися на постійній щотижневій панщині кріпаків і були орієнтовані на товарно-грошові відносини та ринок. Українські землі остаточно втратили власний адміністративний поділ і поділені на воєводства. Поширюється католицизм, почався наступ на православ'я

Виникнення українського козацтва

В Україні *козацтво* — суспільний стан вільних від кріпосного права людей, які займалися господарською діяльністю та обороняли Україну від іноземних загарбників. Козаків називали *запорозькими*, оскільки основні їхні центри розташовувалися нижче за дніпровські пороги

Початок формування	Кінець XV — початок XVI ст.; перша згадка датована 1492 р.
Причини виникнення	Економічні: захоплення українських земель польськими та литовськими феодалами, нестача власної землі в селяні, як наслідок, переселення їх у Запорозжжя та Нижнє Подніпров'я. Соціальні: посилення феодального гніту, оформлення кріпосної залежності. Політичні: намагання Польщі встановити контроль над утікачами в Подніпров'ї. Національно-релігійні: політика спольщення, гоніння на православну церкву. Військові: необхідність захисту кордонів від Кримського ханства
Соціальний склад	Селяни, міщани, дрібна шляхта
Основні заняття	Землеробство, скотарство, полювання, рибальство, торгівля. Головне завдання — несення військової служби
Організація	Центром козацтва була <i>Запорозька Січ</i> , що розташовувалася на одному з дніпровських островів (Хортиця, Базавлук, Чортомлик тощо). Січ мала ознаки державності: територію, систему владних органів, військо та правові звичаї

Виникнення українського козацтва

Організація	Вищим органом влади була <i>Січова Рада</i> , яка проводилася двічі-тричі на рік. На радах обирали <i>козацьку старшину</i> : гетьмана, або кошового отамана, якому належала вища адміністративна, воєнна й судова влада на Січі; воєнного суддю, який за відсутності гетьмана виконував його обов'язки; писаря, який очолював канцелярію; осавула, що відповідав за оборону Січі; обозного, який відав артилерією. Символами влади були <i>клейноди</i> — хоругви, булава, печатка, бунчук, литаври і пірнач
Значення козацтва	Засвоїли степові запустілі землі. Були захисниками південних районів України від турецько-татарських нападів. Брали участь у народних повстаннях. Сформували основи козацької державності

Походи запорожців проти турків

Рік	Подія
1602 р.	Розгром турецького флоту під Кілією
1606 р.	Узяття турецької фортеці Варни
1608 р.	Зруйнування Перекопу
1614 р.	Напад козацького флоту під командуванням <i>П. Сагайдачного</i> на Трапезунд, Синоп і спалення турецького флоту
1615 р.	Атакування флотом П. Сагайдачного Стамбула
1616 р.	Розгром турецького флоту під Очаковим, зруйнування Кафи
1620—1621 рр.	<i>Хотинська війна</i> Османської імперії проти Речі Посполитої з метою завоювання українських і польських земель. За Хотинським мирним договором турки зобов'язувалися не нападати на українські землі, а поляки — зупинити козацькі походи на Туреччину
1624 р.	Похід на Стамбул

Реєстрове козацтво

<i>Реєстрові козаки</i> — козаки, зараховані на військову службу Речі Посполитої та записані в спеціальні списки-реєстри	
Мета створення	Захист південних кордонів держави

Реєстрове козацтво	
Рік створення	1572 р., за ініціативи короля Сигізмунда II Августу
Права та привілеї	Право землеволодіння, заняття промислами й торгівлею. Плата за військову службу. Звільнення від сплати податків і виконання повинностей. Обрання гетьмана та старшини на козацькій раді. Власна судова й адміністративна юрисдикція. У містечку Трахтемирів на Київщині — власний монастир для шпиталю й арсеналу. Підпорядкування офіцерам, призначеним королем

Козацькі повстання

Причини	Закріпачення селянства та нереєстрових козаків. Поширення фільваркової системи. Захоплення польськими феодалами південноукраїнських земель, де вони зіткнулися з інтересами козаків. Ігнорування польським урядом вимог щодо збільшення реєстру
Основні вимоги	Збільшення плати за військову службу. Розширення козацького реєстру. Вільні походи проти Кримського ханства та Османської імперії. Привілеї для православної церкви
Характер	Національно-визвольний
Основні повстання	<i>1591—1593 рр.</i> — повстання під проводом К. Косинського. <i>1594 р.</i> — козацька війна під проводом С. Наливайка. <i>1625 р.</i> — повстання під проводом М. Жмайла. <i>1630 р.</i> — повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила). <i>1635 р.</i> — повстання під проводом І. Сулими. <i>1637 р.</i> — повстання під проводом П. Бута (Павлюка). <i>1638 р.</i> — повстання під проводом Я. Острянина (Остряниці)
Значення повстань	Козаки стали лідерами національно-визвольного руху, набули досвіду організації повстань на великих територіях. Набули форми національно-визвольної боротьби. Козацькі вимоги об'єднали різні верстви українського населення. Сприяли поширенню ідеї національного визволення, підготували ґрунт для Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького
Результати й наслідки	Реєстрове козацтво позбавлене самоврядування. Обмежена територія розселення козаків. На Дніпрі відбудована Кодацька фортеця, в Україні постійно перебувало польське військо

Козацькі повстання

Результати й наслідки	Нереєстрові козаки перетворені на кріпаків, посилюється феодалний гніт. Масові втечі населення від польської розправи на територію Росії — Дон і Слобожанщину. Хоча й формально, але визнане існування православної церкви в Україні, православним надано право будувати церкви, відкривати братства, школи, друкарні, обіймати державні посади
-----------------------	---

Діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577—1622 рр.) — гетьман українського козацького реєстрового війська, один із найталановитіших його організаторів. Коли саме був обраний гетьманом, невідомо, але до 1616 р. уже кілька років гетьманував

Військово-політична діяльність	Перетворив козацьке військо на регулярне з відповідними дисципліною, навчанням та озброєнням (рушницями). Збільшив козацький флот до 300 кораблів. Співпрацював із нереєстровим козацтвом. Організував успішні походи козаків проти Османської імперії та Кримського ханства, що привернуло увагу Європи. Брав участь у поході королеви Владислава на Москву в 1618 р. У Хотинській війні 1620—1621 рр. козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турків. Дав згоду приєднатися до антитурецького союзу європейських держав. Стримував антипольські настрої в козацькому середовищі, видаючи перевагу переговорам і компромісам. Завдяки цьому козакам дозволили оселятися в містах, повернули окремий козацький суд і Трахтемирів, плата реєстровцям стала постійною
Культурно-просвітницька діяльність	Разом із Військом Запорозьким вступив у Київське братство, забезпечивши останньому підтримку. Відстоював права православної церкви: єрусалимський патріарх Феофан висвятив київського митрополита й п'ять єпископів. Сприяв відновленню православної ієрархії в Речі Посполитій. Заповів великі кошти Львівському, Луцькому та Київському братствам
Значення діяльності	Піднесення культурно-релігійного життя в Україні, передусім у Києві. Захист українських земель від турецько-татарських набігів. Зростання ролі козацтва як рятівника всієї Європи

Реформаційний і контрреформаційний рухи в Україні в XVI — першій половині XVII ст.

Реформація — антикатолицький рух за переоблаштування церкви, що поширився в Європі в XVI ст. Унаслідок Реформації виник **протестантизм** — третій напрямок у християнській релігії (після католицизму та православ'я)

Протестантські напрямки в Україні (від 30–40-х рр. XVI ст.)

Кальвінізм	Не набув прихильників у народі. Створено близько 100 протестантських общин, до яких входили передусім представники шляхти, у тому числі таких родин, як Потоцькі, Радзивілли, Вишневецькі
Соціанство	Теоретик — Фавст Соціан : сповідував ідеї про свободу й духовну чистоту людини, людську природу Ісуса Христа, неприйняття ікон у богослужінні, необхідність ліквідувати смертну кару. Соціани відкривали школи, друкарні, поширювали літературу; їхніми покровителями виступали князі, посадовці

Діяльність братств

Братства — громадські релігійні об'єднання православних українців (міщан, духівництва, козаків, шляхти)

Мета діяльності	Захист національно-релігійних прав українців, протистояння окатоличенню та спольщенню українського народу
Основні заходи	Виступали за право міських общин брати участь в управлінні церковними справами, контролювати діяльність вищого духівництва. Захищали інтереси православних ремісників при вступі до цеху. Займалися просвітницькою діяльністю: створенням шкіл і друкарень. Військо Запорозьке, очолюване П. Сагайдачним, вступило в Київське братство, забезпечивши останньому підтримку

Напрямки контрреформаційної діяльності

Від 1569 р. на українських і білоруських землях діє **єзуїтський орден**, представники якого схиляють на свій бік різні верстви населення

Від 1570-х рр. починає формуватися мережа єзуїтських колегій — навчальних закладів на основі католицького віровчення. Вони давали високий рівень освіти й успішно конкурували з протестантськими школами

Поширюються ідеї об'єднання (унії) православної та католицької церков, які знаходять підтримку як серед католицького, так і серед православного духівництва

Утворення греко-католицької (уніатської) церкви

Греко-католицька церква була створена внаслідок об'єднання (унії) католицької та православної церков на **Берестейському соборі 1596 р.**

Причини укладення унії	Католицька церква прагнула розширити свій вплив. Річ Посполита розцінювала унію як перехідний етап до католицизму. Православні духівництво та знать намагалися позбавитися нерівноправності з католиками
Основний зміст	Православна й католицька церкви об'єдналися в греко-католицьку (уніатську). Уніатська церква зберігала обряди, церковнослов'янську мову, право на митрополічу та єпископські кафедри, право на одруження нижчого духівництва. Уніатська церква визнавала зверхність Папи Римського та вчення католицької церкви. Уніатське духівництво зрівнялося в правах із католицьким. Шляхта та міщани, які прийняли унію, зрівнялися в правах із католиками
Результати й наслідки	Утворилася Українська греко-католицька церква, яка відстоювала національну ідентичність українців і чинила опір окатоличенню. Почалася боротьба православних із греко-католиками, в українському суспільстві загострилися релігійні протиріччя. Не відбулося об'єднаного зрівняння уніатів із католиками

Становище православної церкви в XVI — першій половині XVII ст.

До укладення Берестейської унії	Після укладення Берестейської унії
Формально визнана рівноправною, мала урядові «вольності та привілеї». Вищих церковних посадовців призначав король. Державні та світські особи постійно втручалися в церковні справи: судили священників, не призначали настоятелів, щоб самим отримувати доходи з церковних маєтків, обкладали церкву високими податками	Відбувся розкол церкви на уніатську та напівлегальну православну. Православне духівництво, яке не приєдналося до унії, було фактично поставлене поза законом. Частина православних церков і монастирів передавалася новоствореній греко-католицькій церкві. Зачиналися приходські школи. Православні шляхта та міщани обмежувалися в правах. У 1633 р. польський уряд видав «Статті для заспокоєння руського народу», які офіційно визнавали існування православної церкви й надавали широкі права православним
Таким чином, Берестейська унія погіршила становище православної церкви	

Діяльність Петра Могили

Петро Могила (1596—1647 рр.) — видатний церковний і культурний діяч України, який присвятив життя укріпленню православної церкви

Церковна діяльність	На посаді архімандрита Києво-Печерського монастиря започаткував навчання неписьменних священників, займався благодійництвом. 1632 р. — став київським митрополитом. Щорічно збирав церковні собори для розв'язання церковних проблем. Реставрував Софійський собор та повернув його православної церкві. Сприяв виданню «Статей для заспокоєння руського народу»
Культурно-просвітницька діяльність	1631 р. — став опікуном Київського братства, відкрив Лаврську школу. 1632 р. — відкрив Києво-Печерську колегію, що пізніше дістала назву Києво-Могилянської, а на початку XVIII ст. стала академією. Сприяв відкриттю колегій у Вінниці, Кременці, Молдавії. Розширив діяльність типографії Києво-Печерського монастиря
Результат діяльності	Укріплення позицій православної церкви в суспільстві як об'єднувачого центру інтересів українців

Культура України в XVI — першій половині XVII ст.

Галузь	Характеристика
Загальні риси	Розвивалася в умовах постійного національного, релігійного, національного утиску. Відсутність єдиного політичного й духовного центру гальмувала культурний розвиток українських земель. Відчула значний вплив героїчних козацьких походів, Відродження, Реформації та гуманізму
Книгодрукування	Першими друкарями в Україні стали С. Дропан (1460 р.), Ш. Фіоль (1491 р.), Ф. Скорина (1517 р.), І. Федоров (1569 р.). До середини XVII ст. в Україні діяло 25 друкарень. Пам'яткою того часу є Пересопницьке Євангеліє — рукописний переклад Євангелія з церковнослов'янської українською мовою (1556—1561 рр.)
Освіта	Початкові школи — при церквах і монастирях. Слов'яно-греко-латинські школи, де викладалися грецька, церковнослов'янська, латинська мови, «сім вільних мистецтв». У містах відкривалися братські, протестантські, греко-католицькі, єзуїтські школи

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Освіта	1576—1580 рр. — заснована Острозька колегія (згодом академія). 1632 р. — унаслідок злиття Київської братської та Лаврської шкіл почала працювати Києво-Могилянська колегія (за ім'ям першого ректора — П. Могили)
Література	Полемічна література між католиками, уніатами й православними. Історичні мемуари. Латиномовна поезія. Перекладна література: рицарські романи, перекази, драматичні твори
Літописання	Густинський, Львівський літописи, Острозький літописець
Театр і драматургія	Шкільний театр, де ставили драматичні твори релігійного й побутово-комедійного змісту. У першій половині XVII ст. формується <i>вертеп</i> — мандрівний ляльковий театр
Музика	Церковна музика: поява багатоголосних співів, нотного письма. Світська музика: з'явилися пісні для хору або триголосного ансамблю — <i>канти</i> жартівливої, повчальної, величальної та іншої тематики. Інструментальна музика поширена в козаків, у містах існують музичні цехи
Архітектура й образотворче мистецтво	Будівництво оборонних споруд, міст-фортець, культових споруд, міського житла. Архітектурні стилі: готичний і Ренесанс — переважно в Північно-Західній Україні, бароко — по всій Україні. Найвидатніші пам'ятки — ансамблі Печерської лаври, Кирилівського монастиря, Софійського собору в Києві, церкви Чернігова та Переяслава. Скульптура: надгробні пам'ятники, прикраси для архітектурних споруд. Церковний живопис: фрески та іконопис, у які проникають ідеї Відродження та гуманізму. Світський живопис: портрети Р. Сангушка, К. Острозького, Р. Вишневецької; батальні та історичні картини. Видатні художники — Ф. Сенькович, М. Муха, А. Попович. Книгодрукування сприяє розвитку гравюри, книжкової мініатюри

Тема 2. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ в середині XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Загальна характеристика Національно-визвольної війни

Період	1648—1657 рр.
Мета	Звільнити Україну з-під влади Речі Посполитої, згодом — сформувати власну українську державу
Причини	<p>Економічні: посилення кріпосного гніту; погіршення становища міщан через свавілля польської адміністрації; зменшення реєстрового козацтва до 6 тис. осіб.</p> <p>Політичні: відсутність української державності; нерівність у правовому і політичному становищі української православної шляхти.</p> <p>Національно-релігійні: утиски православ'я, братств і братських шкіл; поширення унії; політика спольщення населення.</p> <p>Зовнішньополітичні: європейські країни, послаблені Тридцятилітньою війною (1618—1648 рр.), не втручалися в східноєвропейські процеси; сусіди Польщі — Московська держава, Швеція та Туреччина — зацікавлені в послабленні Речі Посполитої</p>
Характер	<i>Антифеодальний національно-визвольний під релігійними лозунгами</i>
Рушійні сили	<i>Козацтво, селянство, міщани, дрібна шляхта та православне духовництво</i>
Провідник	<i>Богдан Хмельницький</i>
Союзники	<i>Кримське ханство</i>

Воєнні дії 1648—1653 рр.

Дата	Подія	Результати
19 квітня — 6 травня 1648 р.	Битва в урочищі Жовті Води	Розгром польських військ козаками
15—16 травня 1648 р.	Битва під Корсунем	Розгром польських військ козаками

Закінчення таблиці

Дата	Подія	Результати
11—13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявцями	Нищівний розгром польської армії козаками
27 вересня — 16 жовтня 1648 р.	Облога Львова	Козаки відступили, узявши викуп
28 жовтня — 14 листопада 1648 р.	Облога Замостя	Перемир'я з Польщею. Триумфальний в'їзд Б. Хмельницького до Києва (23 грудня 1648 р.)
1649 р.	Облога Збаража	Зборівський договір
Зима 1651 р.	Облога Чернівців, Ямполь, Шаргорода	Польща захоплює українські міста
Червень—липень 1651 р.	Битва під Берестечком	Козацьке військо зазнало жакливої поразки через зраду хана. Білоцерківський договір
22—23 травня 1652 р.	Битва під Батогом	Поразка польських військ
11 жовтня — 5 грудня 1653 р.	Облога Жванця	Вимога татар припинити війну

Формування Української козацької держави

Політичний устрій	Політична влада належала гетьману та козацькій старшині. Територію Гетьманщини були землі, завойовані українськими військами. Політико-адміністративний устрій складався з полків, що поділялися на сотні. Право й судочинство ґрунтувалися на нормах звичаєвого, козацького, магдебурзького права, Литовських статутах. Польське законодавство не діяло
Соціальний устрій	Соціальна структура населення складалася з п'яти станів: козацтва, шляхетства, духовництва, міщанства, селянства. Українське військо налічувало до 300 тис. осіб
Зовнішні відносини	Україна підтримувала дипломатичні відносини з Росією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою, Молдавським князівством, Трансільванією; Гетьманщину визнали Венеція, Волощина, Швеція тощо

Польсько-українські договори часів Національно-визвольної війни

Договір, рік укладення	Умови
Зборівський, 1649 р.	Влада гетьмана поширюється на Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Реєстр налічує 40 тис. козаків. Державні посади в Гетьманщині посідають українці. Повна амністія повстанцям. Питання про унію розглядається найближчим сеймом. Євреї та єзуїти залишають Україну. Таким чином, створено умови для формування української державності
Білоцерківський, 1651 р.	Влада гетьмана поширюється тільки на Київщину. Козацький реєстр зменшується до 20 тис. осіб. Польська шляхта повертається до своїх маєтків, а селяни — до шляхти. Б. Хмельницький розриває союз із Кримським ханством, позбавляється права дипломатичних відносин. Старшину й полковників затверджує король. Учасники повстання амністовані. Наслідком цього договору була масова втеча селян із Правобережжя на землі Московської держави — Слобідську Україну

Молдавські походи

Мета: поширення міжнародного впливу Гетьманщини; формування антипольської коаліції; узаконення династії Хмельницьких шляхом родичання з молдавськими правителями

Походи	Результати
Перший (серпень—вересень 1650 р.)	Українська армія й загони кримських татар захопили столицю Молдавії Ясси. Князь В. Лупул уклав союз із Б. Хмельницьким і зобов'язувався віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, але відмовився від цього після битви під Берестечком
Другий (липень—серпень 1652 р.)	Україно-молдавський союз поновлено, відбулося весілля дочки В. Лупула Розанди і Тимоша Хмельницького
Третій (квітень—травень 1653 р.)	Козацьке військо повернуло владу В. Лупулу, який був скинутий унаслідок державного перевороту
Четвертий (серпень—вересень 1653 р.)	Останній похід Т. Хмельницького до Молдавії, під час якого він був смертельно поранений

Становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Спустошене Правобережжя, де проходили воєнні дії

Масове переселення, особливо на Лівобережжя, Слобожанщину

Голод, епідемії холери й чуми

Занепад господарського життя

Зменшення кількості української армії

Утома від війни, розчарування в гетьманському правлінні, небажання воювати

Формування антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії, Семиграддя, Молдавії внаслідок стратегічних прорахунків Б. Хмельницького

Розуміння Б. Хмельницьким неможливості перемоги над Польщею без сильних союзників. Ведення гетьманом переговорів із Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семиграддям, Швецією

Україно-російські відносини в 1648—1653 рр.

Передумови	Московське царство неодноразово приймало на своїй території повстанські козацькі загони та надавало їм допомогу. Росіяни, як і українці, були православними
Мета	Московської держави: бажання розширити свої території та залучити козаків до охорони держави. України: воєнна допомога Москви з метою створення власної держави
Результат	1653 р. — московський Земський собор дав згоду на укладення російсько-українського союзу. 8 січня 1654 р. — <i>Переяславська козацька рада</i> ухвалила невідступні рішення про прийняття Гетьманщиною московського протекторату. Умови входу до Московської держави прописані в Березневих статтях

Березневі статті 1654 р.

Основний зміст	Історичні оцінки
Визнається зверхність московського царя над Україною. Козаки зберігають усі права та вольності. Реєстр складає 60 тис. осіб. Генеральна та полкова старшина отримують платню	Персональна унія, за якою дві країни, маючи одного монарха, зберігають самоврядування

Закінчення таблиці

Основний зміст	Історичні оцінки
<p>Гетьман обирається козацьким військом, про що сповіщають царя.</p> <p>Україна має право на зовнішні відносини, крім як із Польщею та Туреччиною.</p> <p>Податки збираються українськими чиновниками.</p> <p>У містах зберігається самоврядування.</p> <p>Підтверджується право православного духовництва на маєтності.</p> <p>У Києві та на кордонах України з Річчю Посполитою розташовуються російські військові залоги.</p> <p>Московський уряд зобов'язується вступити у війну з Польщею навесні 1654 р.</p> <p>У разі татарських нападів на Україну передбачаються спільні московсько-українські походи проти Кримського ханства</p>	<p>Протекторат Москви над Україною; Україна — васальна, залежна територія.</p> <p>Входження українських земель до складу Московської держави.</p> <p>Військово-політичний союз Москви та України.</p> <p>Конфедерація Московського царства та Гетьманщини.</p> <p>Возз'єднання України з історичними землями Росії</p>

Значення московсько-українського договору 1654 р.

Для України	Для Росії
<p>Україна зберегла державність.</p> <p>Україна отримала союзника у війні з Річчю Посполитою.</p> <p>Договір звільнив православу церкву від релігійних утисків</p>	<p>Збільшена бездатність армії за рахунок козацького війська.</p> <p>Придбані родючі землі й сировинні родовища.</p> <p>Козацькі війська захищали Росію від турецько-татарських нападів.</p> <p>Поповнення державної скарбниці за рахунок українських податків</p>

Завершення Національно-визвольної війни

Дата	Подія	Результати
Березень 1654 р.	Воснні дії на території Брацлавщини, Волині, Поділля	Польські війська не взяли Умані
Червень—вересень 1654 р.	Звільнення Білорусі	Кримський хан переходить на бік Речі Посполитої
Січень 1655 р.	Битва під Охматовим (Дрижипілля)	Не надала переваги жодній стороні

Закінчення таблиці

Дата	Подія	Результати
Липень 1655 р.	Шведська інтервенція до Польщі	Польський король пропонує мир Б. Хмельницькому, але безуспішно
Вересень—листопад 1655 р.	Облога Львова козацькими військами	Облогу знято після сплати викупу львів'янами
Листопад 1655 р.	Під Озерною україно-російська армія завдала поразки татарам, що вторглися на Поділля	Кримське ханство знову стало союзником Б. Хмельницького

Віленське перемир'я 1656 р.

Сторони	Річ Посполита та Московське царство
Зміст	<p>Припинення воєнних дій між Московією та Річчю Посполитою.</p> <p>Ведення Московією та Польщею спільних воєнних дій проти Швеції.</p> <p>Отримання московським царем можливості бути обраним польським королем</p>
Результат	<p>Союз України та Москви фактично втратив силу.</p> <p>Б. Хмельницький почав переговори про укладення коаліції проти Речі Посполитої, маючи намір розірвати відносини з Московією</p>

Оцінки діяльності Б. Хмельницького

<p>Видатний державний діяч, фундатор Української козацької держави, який об'єднав у визвольному русі різні суспільні сили</p>	<p>Дипломатична діяльність Б. Хмельницького сприяла розв'язанню братовбивчої війни після його смерті</p>	<p>Розбудова держави, укріплення своєї та старшинської влади були досягнені Б. Хмельницьким за рахунок величезних жертв народу</p>
---	--	--

Тема 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60—80-ті роки XVII ст.

Становище Української держави після смерті Б. Хмельницького

Польську шляхту як панівний клас замінило козацтво

Старшина перетворилася на земельних магнатів, що спричинило конфлікти з козацькою біднотою

Підтверджені права монастирів на землі, обов'язок селян нести трудові повинності на користь церкви

Селяни здобули особисту свободу, право розпоряджатися власним майном, переселятися коли й куди завгодно

Селянські повинності на користь Війська Запорозького: забезпечення транспортними засобами, провізією, сплата податків

Містечка потрапили під владу місцевої старшини й мали сплачувати мито за торгівлю, тоді як козаки були від нього звільнені

Серед козацької старшини тривали суперечки щодо можливого зовнішньополітичного партнерства: залишатися з Московією, повертатися до Речі Посполитої чи шукати союзника серед інших держав

Поняття Руїни

Зміст	Причини
Період від смерті Богдана Хмельницького до початку гетьманування Івана Мазепи характеризувався внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу та іноземним вторгненням в Україну	Відсутність загальнонаціонального лідера після смерті Б. Хмельницького. Розкол серед української еліти з питань внутрішньої та зовнішньої політики: частина орієнтувалася на Москву, частина — на Річ Посполиту. Перевага особистих інтересів старшини над державними. Гострі соціальні конфлікти, небажання рядового козацтва й селянства підпорядковуватися будь-якому уряду. Утручання з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства

Підходи до визначення Руїни

Період	1657—1687 рр.	1663—1687 рр.
Територія	Лівобережна та Правобережна Україна	Правобережна Україна
Зміст	Розпад Української держави	Спустошення Правобережної України

Гетьманування Івана Виговського (1657—1659 рр.)

Активізував зв'язки з Кримом, Швецією, домовився про перемир'я з Польщею.

Зміцнив становище козацької старшини та православної шляхти, роздаючи землі, що призводило до зростання соціальної напруженості.

Придушив повстання полтавського полковника М. Пушкаря та кошового отамана Я. Барабаша, підбурюване Московією (1658 р.)

Підписав *Гадяцький договір (1658 р.)* із Річчю Посполитою, що спричинило російсько-українську війну. Під час неї І. Виговський розгромив 100-тисячну московську армію під *Конотопом (1659 р.)*, але через власну непопулярність не зміг скористатися результатами перемоги.

Не зміг приборкати промосковськи налаштовану старшину, тому російська армія в 1659 р., підтримуючи заколотників, захопила лівобережжя України.

У *жовтні 1659 р.* зрікся гетьманської булави, передав її вже обраному новому гетьманові Ю. Хмельницькому та виїхав до Польщі

Гадяцький договір 1658 р.

Причини підписання	Підтримка Московією антигетьманської опозиції, неприйняття методів московської політики
Основний зміст	Гетьманщина як <i>Велике князівство Руське</i> входить разом із Польщею та Великим князівством Литовським до Речі Посполитої як рівноправна держава. Король Речі Посполитої обирається на загальному сеймі. Велике князівство Руське очолює гетьман, обраний довічно козацтвом, шляхтою та духівництвом і затверджений королем. Вища законодавча влада у Великому князівстві Руському належить обраним Національним зборам. Велике князівство Руське має незалежну фінансову, податкову й судову системи, власні гроші, збройні сили; правочинство ведеться українською мовою. Козакам гарантуються права та вольності. Передбачене скасування унії на території Великого князівства Руського, православні урівнюються в правах із католиками. Польські феодалі повертаються в Україну, відновлюються велике землеволодіння, кріпацтво, повинності й податки селян і міщан, що існували до 1648 р. Гетьман утрачає право на самостійні міжнародні зв'язки. Києво-Могилянська колегія урівнюється в правах із Краківським університетом; заплановано заснувати в Україні академію, школи та друкарні. Установлюється свобода друку та слова, навіть у релігійних питаннях (заборонена тільки образа королівської гідності). Польські та литовські війська можуть перебувати на території Великого князівства Руського тільки в разі крайньої потреби і в підпорядкуванні гетьмана

Закінчення таблиці

Гадяцький договір 1658 р.	
Оцінки договору	Видатна пам'ятка державної та правової думки, українська національна програма. Став відмовою від незалежності України. Підштовхнув Україну до соціальних конфліктів, знищивши соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни

Гетьманування Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.)

Переяславські статті 1659 р. з Московією	Слободиченський трактат 1660 р. з Польщею
Російські війська розташовуються в усіх великих містах. Козакам заборонено вести війни й підтримувати зовнішні відносини без дозволу царя. Обрання гетьмана й старшини має відбуватися тільки з ухвали московського царя. Козаки мають брати участь у московських війнах. Українська церква підпорядковується московському патріархові	Відновлюється Гадяцький договір 1658 р. Велике князівство Руське не створюється, Україна отримує лише автономію на чолі з гетьманом. Українська армія зобов'язується взяти участь у военных діях проти Московської держави

Результати

Гетьманщина перетворилася на автономію Московії, що викликало велике незадоволення старшини, особливо на Правобережжі	Правобережна Україна повернулася до складу Речі Посполитої. Наказним гетьманом Лівобережної України був обраний Я. Сомко . Початок поділу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну частини й війни між окремими регіонами України
У січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави та постригся в ченці	

Гетьмани розділеної України

Правобережна Україна	Лівобережна Україна
Павло Тетеря (1663–1665 рр.)	Іван Брюховецький (1663–1668 рр.)
Петро Дорошенко (1665–1677 рр.)	Дем'ян Многогрішний (1669–1672 рр.)
Юрій Хмельницький (1677–1681 рр.)	Іван Самойлович (1672–1687 рр.)

Гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.)

Був гетьманом Правобережної України після зречення булави Ю. Хмельницьким. Орієнтувався на Польщу, продовжуючи політику І. Виговського. Спробував об'єднати Правобережжя та Лівобережжя за допомоги поляків і кримських татар, але невдало. Змушений постійно приборкувати антигетьманські виступи полковників. Не мав широкої підтримки українського населення. Вимагав від Речі Посполитої рівноправ'я православної та католицької церков, підтвердження привілеїв козацької старшини, початку мирних переговорів із Московською державою. У 1665 р. призначив наказним гетьманом **М. Ханенка**, проте до смерті так і не зрікся гетьманства. У 1666 р. виїхав до Польщі

Гетьманування Івана Брюховецького (1663–1668 рр.)

Гетьман Лівобережної України, обраний на Чорній раді. Був першим українським гетьманом, що відвідав Москву й навіть одружився з московською княжною. Пошук підтримки в Москві вилився в укладення двох документів — Батуринських і Московських статей

Батуринські статті 1663 р.	Московські статті 1665 р.
Підтверджуються умови Березневих статей 1654 р. і Переяславських статей 1659 р. Гетьманщина забезпечує продовольством московське військо в Україні. Україна повертає московським поміщикам селян-утікачів. Українським купцям забороняється ввозити і продавати тютюн і горілку в Московській державі, а хліб — на Правобережжі та в Кримському ханстві	Українські землі переходять під безпосередню владу московського царя. Вибори гетьмана — тільки з дозволу царя. Збільшується кількість московських військ в Україні. Збирання податків, які надходили до царської скарбниці, покладається на царських урядників. Гетьман не має права надавати містам самоврядування. Гетьманові забороняється вступати в дипломатичні відносини. Київський митрополит підпорядковується московському патріархату

Намагався встановити контроль над Правобережжям. Підписав **Андрусівське перемир'я 1667 р.** між Московською державою та Річчю Посполитою. Пообіцяв утратити гетьманство через загальне незадоволення, заявив про вихід України з-під влади Москви й перехід під турецький протекторат (1668 р.). Був убитий козаками

Поділ України між Московською державою та Річчю Посполитою

Андрусівське перемир'я 1667 р.	Вічний мир 1686 р.
Правобережна Україна відходила Польщі, Лівобережна Україна залишалася за Московською державою. Київ тимчасово контролював лівобережний гетьман, згодом він мав відійти Польщі. Запорозька Січ перебувала під спільним контролем обох держав	Кордон між Річчю Посполитою та Московською державою пролягав по Дніпру. Південна Київщина та Брацлавщина залишалися нейтральною зоною Запорозжя відходило Москві. Річ Посполита за викуп відмовлялася від Києва. Спільна боротьба з Туреччиною та Кримським ханством

Гетьманування Петра Дорошенка (1665–1676 рр.)

Гетьман Правобережної України після зречення булави П. Тетерею. Часто скликав козацькі ради, де вислуховував рядових козаків. Спірався на підтримку київського митрополита. Щоб не залежати від старшини, створив 20-тисячний корпус найманців-сердюків.
Установив нову митну лінію на українському кордоні, почав карбувати власну монету.
Проводив колонізацію незаселених прикордонних зі степом земель. Домагався поновлення Гадяцького договору, укладеного І. Гиговським.
У 1668 р. об'єднав Лівобережжя, був проголошений гетьманом усієї України.
У 1669 р. повернувся на Правобережжя, щоб протистояти антигетьманському заколоту. На Лівобережжі залишився наказний гетьман *Д. Многогрішний*, який за відсутності П. Дорошенка був проголошений гетьманом Лівобережжя.
У 1669 р. уклав із Туреччиною союзний договір (*Корсунські статті*) із метою відновлення єдності України.
Наслідком війни україно-турецько-татарської армії з Річчю Посполитою стало укладення *Буцацького договору (1672 р.)*: Польща відмовилася від претензій на Правобережну Україну.
Пограбування Правобережжя татарами й турками, наступ польської армії та лівобережного гетьмана І. Самойловича призвели до відставки П. Дорошенка

Гетьманування Дем'яна Многогрішного (1669–1672 рр.)

Обраний гетьманом Лівобережної України за відсутності П. Дорошенка. Підписав із Московською державою *Глухівські статті 1669 р.*: московські воеводи залишалися тільки в п'ятих містах; козацький реєстр становив 30 тис. осіб;

Гетьманування Дем'яна Многогрішного

гетьман мав право на наймане військо (1 тис. осіб); податки збиралися козацькою старшиною; обмежений перехід селян у козацтво; гетьманові заборонялося вступати в зовнішні відносини; резиденція гетьмана переносилася до Батурина.
Домігся, щоб Київ залишився за Московською державою.
Прагнув послабити роль старшини на користь гетьманської влади.
Провадив таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини.
Був заарештований за доносом козацької старшини, відправлений на заслання за звинуваченням у державній зраді

Гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.)

Обраний гетьманом Лівобережної України після доносу на Д. Многогрішного.
Підписав із Москвою *Конотопські статті 1672 р.*: гетьманові заборонено підтримувати зовнішні відносини без царської згоди, особливо з П. Дорошенком; заборонено допомагати П. Дорошенку в його боротьбі з Річчю Посполитою; гетьман не мав права карати та позбавляти старшину посад без згоди старшинської ради; розпущені наймані гетьманські війська.
У 1674 р. проголосив себе гетьманом усієї України, у 1676 р. фактично об'єднав Україну.
Організував *«Великий згін»* — переселення українців із Правобережжя на Лівобережжя, щоб підірвати економіку підвладної П. Дорошенку території.
Брав участь в обороні Чигириня, у російському поході на Крим (1687 р.). За його правління підписано *Вічний мир (1686 р.)*.
За доносом козацької старшини заарештований, відправлений на заслання

Останнє гетьманування Юрія Хмельницького (1677–1681 рр.)

Ставленник Туреччини, яка прагнула зберегти контроль над Україною, васал турецького султана.
Здійснив із турецько-татарською армією *Чигиринські походи* з метою завоювання Правобережної України (1677–1678 рр.).
Після підписання *Бахчисарайського мирного договору 1681 р.* позбавлений гетьманської булави та страчений турками

Бахчисарайський договір 1681 р.

Сторони	Московська держава та Османська імперія
Мета	Урегулювання суперечок щодо володіння українськими землями
Основний зміст	Туреччина отримала Південну Київщину, Брацлавщину й Поділля. Кордон між державам установлено по Дніпру. Землі між Дністром і Бугом залишалися незаселеними 20 років. Татари, козаки й населення могли вільно полювати в південних степах обох берегів Дніпра, рибалити на Дніпрі та його притоках і в Чорному морі

Результати й наслідки Руїни

Правобережна Україна розорена й спустошена	Московська держава укріпила позиції в Україні
Активне заселення Слобідської України переселенцями з Правобережжя	Почалася суспільна криза Речі Посполитої, що завершилася загибеллю Польської держави наприкінці XVIII ст.
Туреччина зазнала поразки від Священної ліги, що призвело до її занепаду у XVIII ст.	Московська держава вийшла з Руїни ослабленою, її внутрішнє становище вимагало перетворень

Лівобережна Гетьманщина в другій половині XVIII ст.

Територія	Лівобережні українські землі та Київ із приміською зоною
Особливості устрою	Формально перебувала в межах Московського царства. Поділ на десять полків, що були і військовими, і адміністративно-територіальними одиницями. Гетьман обирався старшинською радою на невизначений термін; кандидатура затверджувалася царем. Гетьман займався кадровими призначеннями, установами податків і нагород, роздавав землю за службу або у власність, тому старшина опинилася в залежності від гетьмана. Із кожним новим гетьманом царський уряд підписував новий договір — статті. Старшинська рада замінила загальновійськову, що збиралася епізодично. У містах існувало магдебурзьке право

Слобожанщина в другій половині XVIII ст.

Слобожанщина — історична область, яка охоплює території сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської областей України, частину Воронежської, Білгородської та Курської областей Російської Федерації

Заселення	Заселяється в середині XVII ст. в основному українськими козаками й селянами та кріпаками-утікачами з Московії. Основні хвилі колонізації: XV — початок XVI ст.; перша половина XVII ст. (наслідок козацько-селянських повстань); після поразки козацької армії під Берестечком і під час Руїни
Особливості розвитку	Для заохочення переселенців московський уряд надавав певні свободи — « <i>слободи</i> », зокрема звільнення від податків. Міста: Острогозьк, Суми (1652 р.), Охтирка, Харків (1654 р.). Підпорядковувалася білгородському воеводі, посади гетьмана не існувало. Сформовані п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Полковники обиралися на полкових козацьких радах і затверджувалися царем; мали ті самі повноваження, що й у Гетьманщині. Полкова старшина обиралася довічно

Соціальна структура й господарство Лівобережжя та Слобожанщини в другій половині XVIII ст.

Галузь	Характеристика
Соціальна структура	Козаки — привілейований стан: особисто вільні, звільнені від державних податків і повинностей, могли вільно проживати в містах і займатися ремеслом, торгівлею, промислами, мали спадкове землеволодіння, підлягали власному суду. Обов'язок — нести військову службу за власний рахунок. Українська шляхта — панівний стан українського суспільства, на якого поширено старшинські права та привілеї. Духівництво — привілейований стан; верхівка духовництва, монастирі мали великі землеволодіння та залежних селян на них. Міщанство — напівпривілейований стан: мало права й привілеї на самоврядування, становий суд, заняття ремеслами, промислами й торгівлею, але повинно було сплачувати податки та виконувати повинності на користь держави. Селянство (посполиті) — найчисленніший непривілейований стан: унаслідок Національно-визвольної війни отримало особисту свободу й право змінювати місце проживання, але не мало спадкової власності на землю. Працювали на старшину, шляхту й монастирі, сплачували податки продуктами й грошима. На Слобожанщині сплачували податки до царської скарбниці

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Сільське господарство	Вирощували зернові (жито, пшениця, ячмінь, просо), горох, городину, технічні культури (коноплі, льон, тютюн тощо), займалися садівництвом. Наприкінці XVIII ст. з'явилися важкий плуг і соха на колесах. Козацька старшина стала найбільшим землевласником. Поступово поширювалася панщина. На Слобожанщині діяло право <i>займанщини</i> : поселенці могли брати стільки землі, скільки могли обробити. На Слобожанщині існували маєтки російських поміщиків, пожалувані царем за службу. Заселяли їх привезеними з Росії кріпаками
Ремесла, торгівля, промисли	Гуральництво (горілчаний промисел), млинарство, гутництво (виробництво скла), виробництво заліза, солеваріння. Ремісники виготовляли продукцію як для місцевих потреб, так і на продаж. Привілеї в торгівлі належали козацтву, але цим займалися також купці, міщани й посполиті. Торгівля велася переважно на ярмарках

Запорозька Січ у другій половині XVIII ст.

Особливості статусу	Господарське життя
Відіграла роль захисника від турецько-татарських нападів. Унаслідок масової втечі населення з Правобережжя збільшилася кількість запорозьких козаків. Часто відіграла роль опозиції гетьманській владі за підтримки Москви. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. контролювалася і Московською державою, і Річчю Посполитою; «Вічний мир» 1686 р. передав Запорозьку Січ у виняткове підпорядкування Москві. 1663—1667 рр. — на Чортомлицьку Січ відправлені московські війська, що мали стежити за подіями на Січі, а від 1686 р. починається будівництво московських фортець на Запорожжі. Тривали контакти з Польщею та Кримським ханством	Грунтувалося на промислах (полювання, рибальство, бджільництво) і скотарстві. Хліборобство не набуло значного розвитку через набіги татар. Основна форма господарювання — хутірські господарства й зимівники. Високий рівень ремісничого виробництва. Торгівля з Правобережжям, Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Кримським ханством, Туреччиною. Вивозили мед, хутро, шкіри, рогату худобу, коней, закуповували сіль, хліб, зброю, боєприпаси, тканину

Діяльність отамана Івана Сірка

Іван Сірко походив із подільської православної шляхти, у 1658—1660 рр. був вінницьким полковником. Тривалий час жив у Мерефії Харківської області. Помер у 1680 р. в Україні

Особливості діяльності	Вісім разів обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. Провів близько 60 битв проти військ Туреччини, Кримського ханства, ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Визволив із рабства близько 100 тис. полонених. Не склав присяги на вірність царю в 1654 р., але протистояв гетьманам І. Виговському та П. Тетері через їхню пропольську політику. Після Андрусівського миру 1667 р. перебував в опозиції Москві. Брав участь у козацько-селянському повстанні на Слобожанщині (1686 р.) і Правобережжі (1671 р.). Був заарештований царськими урядниками (1672 р.) і відправлений до Сибіру, проте незабаром його випустили на вимогу польського короля з огляду на потребу очолити боротьбу з турецькою армією. Брав участь у чигиринських походах. Підтримував дипломатичні відносини з Москвою, Річчю Посполитою, Туреччиною
Значення діяльності	Намагався активно впливати на події в Україні, проте це не завжди сприяло укріпленню української держави; відіграв важливу роль у боротьбі українського народу з татарами й турками, за що став героєм народних пісень, легенд і художніх творів

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Гетьманування Івана Мазепи (1687—1709 рр.)

Коломацькі статті 1687 р.	Козацький реєстр — 30 тис. осіб, зберігалися компанійські полки. Посилюється контроль царя над гетьманом, козацька старшина зобов'язується за ним наглядати. Забороняється підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Гетьман має дотримуватися Вічного миру. Козацьке військо бере участь у війнах із Кримським ханством і Туреччиною. У столиці Гетьманщини Батурині розміщується полк московських стрільців. Українським купцям забороняється торгувати в Московській державі та Кримському ханстві. Рекомендується заохочувати україно-московські шлюби
---------------------------	---

Гетьманування Івана Мазепи	
Соціально-економічна політика	Беззаперечна підтримка царя. Роздача земель старшині. Пільги організаторам промислових підприємств, особливо рудних, паперових, порохових мануфактур. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, що була підірвана Руїною. Уведення панщини. Придушення селянських повстань і виступів опозиції
Культурно-просвітницька політика	Реставрація та будівництво православних храмів; український архітектурний стиль назвали «мазепинським бароко». Відбудова Батурина за зразком Версаля. Набуття Києво-Могилянською колегією статусу академії, збільшення кількості студентів. Підтримка літератури (І. Максимовича, Ф. Прокоповича, С. Яворського). Навчання дітей старшини за кордоном
Зовнішня політика	Незважаючи на заборону, мали місце дипломатичні відносини з багатьма європейськими державами. Установлено таємні контакти з польським і шведським королями. У 1708 р. укладено таємний україно-шведський союз проти Росії, який у 1709 р. трансформувався в договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією

Правобережна Україна наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

До 1699 р. поділена між Річчю Посполитою та Османською імперією

Річ Посполита	Османська імперія
1686 р. — за Вічним миром із Московським царством підтвердила право власності на Північну Київщину, Галичину й Волинь. 1684 р. — відновлено Військо Запорозьке на чолі з А. Моголою, реєстр — 2 тис. осіб	1681 р. — за Бахчисарайським мирним договором із Московським царством отримала Південну Київщину, Брацлавщину й Поділля (до 1685 р. тут гетьманував Ю. Хмельницький)
1699 р. — уся територія Правобережжя поверталася Речі Посполитій, яка сприяла заселенню спустошених земель, надаючи пільги переселенцям	

Паліївщина

Паліївщина — національно-визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом білоцерківського полковника Семена Палія (Гурка)

Паліївщина	
Дата	1700—1704 рр.
Причини	Розпуск козацьких військ польським урядом після приєднання правобережних українських земель Туреччиною. Прагнення польської шляхти відновити свої володіння на Правобережжі
Територія	Поділля, Брацлавщина, Київщина, Східна Волинь
Рушійні сили	Козацька чернь, селянство, міщани, українська шляхта
Основні події	1700 р. — козацька армія під проводом С. Палія відбила атаки польського війська на Фастів. Заявлено про намір звільнити Україну від польського панування. Росія не надала допомоги через союзництво з Польщею в Північній війні. Від 1703 р. перевагу здобувають польські війська. 1704 р. — московсько-козацьке військо зайняло територію Правобережжя
Результати й наслідки	Повстання було жорстоко придушене спільними діями польських і російських військ. До 1709 р. Україна була об'єднана під булавою І. Мазепи

Україна в подіях Північної війни

Дата	1700—1721 рр.
Учасники	Війна антишведського союзу (Річ Посполита, Саксонія, Данія, Росія) проти Швеції
Участь України	Козацькі полки у складі російської армії під командуванням російських генералів воювали в Прибалтиці, Пскові, Білорусі, обороняли Львів. На території України зведені чималі укріплення. Постачання харчів, фуражу, коней, волів для російської армії, що викликало масове незадоволення українців

Повстання гетьмана І. Мазепи

Мета	Здобуття Україною незалежності
Передумови	1708 р. — укладення військового договору зі шведським королем Карлом XII, за яким шведська армія обороняла Україну, старшина й гетьман зберігали свої права та вольності, І. Мазепа ставав довічним гетьманом. У жовтні 1708 р. шведські війська перейшли на територію Гетьманщини

Повстання гетьмана І. Мазепи	
Основні події	28 жовтня 1708 р. — І. Мазепа, вірна йому старшина та 4 тис. козаків приєдналися до війська Карла XII; навесні 1709 р. до них приєдналися запорозькі козаки на чолі з <i>К. Гордієнком</i> . В Україні розпочався <i>царський терор</i> : обрано нового гетьмана І. Скоропадського; до центральних районів Гетьманщини та на Правобережжя введені російські війська; знищено гетьманську резиденцію Батурин разом із жителями; зруйновано Запорозьку Січ; в усіх церквах Московського царства І. Мазепі проголосили анафему. 27 червня 1709 р. — Полтавська битва між шведськими та російськими військами завершилася перемогою останніх
Причини поразки	Через свою соціальну політику та тривалу лояльність до Москви гетьман не мав широкої підтримки населення. І. Мазепа не встиг провести агітацію, тому шведів сприймали як окупантів. Ізоляція І. Мазепи завдяки рішучим заходам Петра І. Побоювання розправи з боку російського війська. Кількісна перевага російського війська (майже вдвічі перевищувало шведське). Відсутність єдиного тактичного плану Полтавської битви
Результати й наслідки повстання	Україна зазнала значних людських і матеріальних утрат. Почалася ліквідація автономії Гетьманщини. В еміграції на території Туреччини опинилися прибічники І. Мазепи — мазепинці. І. Мазепа не пережив поразки й помер в еміграції в Бендерах у жовтні 1709 р.

Оцінки діяльності І. Мазепи

Видатний діяч України, який прагнув створити в Україні незалежну державу західноєвропейського типу з абсолютною владою гетьмана

Зрадник російського царя, якому складав присягу; його дії призвели до соціально-економічних і людських утрат, прискорили ліквідацію автономії України

Гетьманування Пилипа Орлика

Був обраний гетьманом у 1710 р. в Бендерах козацькою радою; гетьман в еміграції

Гетьманування Пилипа Орлика	
Боротьба з Росією	1711 р. — здійснив похід на Правобережжя разом із загонами поляків і татар. Змушений відступити під тиском московської армії Б. Шереметьєва. Брав участь у підписанні <i>Прутського договору 1711 р.</i> між Росією та Туреччиною: Туреччині повертається Азов; Москва не втручається в справи Речі Посполитої та відмовляється від претензій на Правобережну Україну. Намагався створити широку антиросійську коаліцію, але через несприятливу міжнародну ситуацію його дії не мали успіху
Конституція П. Орлика	Основна ідея — обмеження влади гетьмана й прагнення старшини відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті України. Україна є суверенною державою під протекторатом Швеції. Православ'я — державна релігія. Територія України складається з Чернігівського, Брацлавського й Київського воєводств. Влада поділяється на три гілки: законодавчу (Генеральна рада), виконавчу (гетьман і генеральна старшина) і судову (Генеральний суд). Гетьманська влада обмежується участю Генеральної військової ради (парламенту) у державному управлінні. Уряди полковників і сотників є виборними. Козацькі вдови та сироти звільняються від податків і повинностей
Значення Конституції	Стала пам'яткою суспільно-політичної думки та символом боротьби за створення незалежної України

Гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)

Обраний під час повстання І. Мазепи за наказом Петра І. Уклав із Росією *Решетилівські статті 1709 р.*:

контроль Москви за збиранням податків і витратами на утримання козацького війська та гетьманської адміністрації;
збільшення кількості російських залог у містах Лівобережжя;
козацька артилерія залишається російському війську;
прийняття іноземних послів можливе лише в присутності царського представника.

При гетьмані запроваджена посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду.

Резиденція гетьмана перенесена ближче до російського кордону — до Глухова.

Петро І самостійно призначає генеральну й полкову старшину, у тому числі росіян і німців

Гетьманування Івана Скоропадського

Із Гетьманщини заборонено вивозити будь-які товари, Запорожжю оголошена економічна блокада.
Мобілізація козаків для участі в Північній війні та робіт із будівництва укріплень, каналів і нової російської столиці — Санкт-Петербурга.
Заборонено друкувати книжки українською мовою.
За кордон вислані студенти Києво-Могилянської академії — вихідці з Правобережжя

Малоросійська колегія (1722–1727 рр.)

Після смерті І. Скоропадського (1722 р.) влада в Україні перейшла до Малоросійської колегії, яка започаткувала процес ліквідації української державності. До колегії входили шість московських чиновників на чолі з С. Вельяміновим

Мета	Контроль за діяльністю гетьмана та старшини. Поступове обмеження політичної автономії Гетьманщини, зведення її до статусу провінції
Діяльність	Установлення та стягнення податків до царської скарбниці, провіанту для російської армії. Розміщення на території Гетьманщини російських військ. Контроль діяльності Генеральної військової канцелярії. Контроль роздачі земель старшині та офіцерам. Розгляд апеляцій на судові рішення українських судів

Гетьманування Павла Полуботка (1722–1723 рр.)

Призначений Петром I наказним гетьманом.
Підтримував вимоги старшини ліквідувати Малоросійську колегію та відновити повноцінне гетьманство.
Започаткував реформу судочинства (запроваджено колегіальні суди, порядок судової апеляції).
Підписав *Коломацькі петиції* — звернення до Петра I з вимогою відновлення державних прав України.
Друге звернення П. Полуботка до царя закінчилося викликом гетьмана та старшини до Петербурга, де їх заарештували й кинули до Петропавлівської фортеці. П. Полуботок помер у в'язниці

Гетьманування Данила Апостола (1727–1734 рр.)

Укладено з Петром II *«Рішительні пункти» 1727 р.*: генеральна старшина й полковники обираються козаками та затверджуються імператором;

Гетьманування Данила Апостола

дипломатичні відносини гетьмана — тільки зі згоди імператора;
українське військо — три полки по 500 осіб під командуванням російських воєначальників;
росіяни можуть мати володіння в Гетьманщині, а українці — у Росії без обмежень.

Обмежено кількість російських військ в Україні.

Засновано Нову Січ на річці Підпільній (1734 р.).

Укладено «Звод» українських законів.

Проведено ревізію державних земель, незаконно захоплені повернулися в державне володіння.

Відокремлено гетьманську скарбницю від державної.

Скасовано податки, раніше накладені Малоросійською колегією.

Будівництво «Української лінії» — оборонних споруд від Дніпра до Дінця

Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)

Виникнення	Після смерті Д. Апостола російська імператриця Анна Іоаннівна передала владу в Україні <i>Правлінню гетьманського уряду</i> (видозміненій Малоросійській колегії), що складалося з шістьох осіб, половина з яких були українцями, половина — росіянами
Голова	Князь О. Шаховський
Особливості	Вибори гетьмана не проводилися

Культура України в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Галузь	Характеристика
Загальні риси	Розвивалася в умовах існування української державності — Гетьманщини — за підтримки гетьманів. Виражена тенденція до набуття культурою світського характеру. Від початку XVIII ст. активізується наступ російського царизму на українську культуру. Відчутний вплив західноєвропейського бароко
Освіта	Початкова освіта здобувалася в початкових школах (Лівобережжя), братських школах, єзуїтських школах для шляхти (Правобережжя). Середні освітні заклади — Чернігівський, Харківський і Переяславський колегіуми (Лівобережжя), Львівський, Каме́нецький тощо єзуїтські колегіуми (Правобережжя). Вищу освіту давали Львівський університет і Києво-Могилянський колегіум (від 1701 р. — академія). Після Полтавської битви зменшилася кількість студентів Києво-Могилянської академії

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Освіта	Царський уряд заохочував переїзд до Росії талановитих учених, митців, церковних діячів
Наука	Розвиток філософії. Формування історичної науки; створено «Синопис» (1647 р.), що став першим систематизованим підручником з історії. Проведено перші археологічні дослідження — розкопки Десятинної церкви в Києві
Книгодрукування	Найбільші друкарні — Львівська братська, Почаївська, Унівська, Києво-Печерської лаври. Польські та єврейські друкарні
Література	Усна народна творчість представлена передусім думами та історичними піснями, що змальовували Національно-визвольну війну та її героїв. Розквіт стилю бароко. Полемічна література. Козацькі літописи першої половини XVIII ст. («Літопис Самовидця», літописи Г. Граб'янки та С. Величка)
Драматургія та театр	Поширення вертепу. Улюбленим героєм стає запорожець, який захищає простих людей. Розвиток шкільної драми. Основні теми — різдвяний цикл, повчальні п'єси з алегоричним змістом, релігійно-повчальні віршовані драми
Музика	Козацькі маршові пісні. Розвиток багатоголосних співів. Викладання музики в колегіумах. 1737 р. — відкриття спеціалізованого музичного училища в Глухові. Видатні композитори — А. Ведель, Д. Бортнянський. Виникнення цехів музикантів, що обслуговували урочисті церемонії, військові походи та розваги
Архітектура та образотворче мистецтво	Затвердження стилю бароко, який в Україні дістав назву козацького. Найвидатніші пам'ятки — Спаська церква Мгарського монастиря, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Софійський і Золотоверхий собори в Києві. Видатні архітектори — С. Ковнір, І. Григорович-Барський. О. Тарасевич, автор гравюру «Києво-Печерського патерика», вважається засновником української школи граверів. Основні живописні жанри — іконопис, фреска, портрет. Іконописні образи відходять від канонів, стають більш земними. У портрети з'являються риси реалізму. Парсуний живопис (портрети гетьманів і старшини). Народні картини із зображенням козака Мамає. Поява перспективи, світлових і колористичних ефектів

Тема 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

Гетьманування Кирила Розумовського (1750—1764 рр.)

Обраний старшиною за наказом імператриці Єлизавети в 1750 р.; молодший брат чоловіка імператриці.

Резиденцію перенесено до Глухова, який розбудовано за європейським зразком.

Заборонено перехід селян без письмової згоди землевласника.

Запорозька Січ і Київ підпорядковані гетьманській адміністрації.

З України виведені російські війська.

Здійснено військову реформу: уніфіковано зброю та уніформу для козацького війська, удосконалено артилерію.

Проведено судову реформу: запроваджено шляхетські суди; Гетьманщину поділено на 20 повітів, у кожному з яких засновані суди — земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду земельних справ).
Запроваджено обов'язкове навчання козацьких дітей, заплановано відкрити в Глухові університет.

Збирав старшинські з'їзди — Генеральні зібрання — як прототип шляхетського парламенту.

Мав плани щодо спадкового гетьманства.

Домагався фінансової та дипломатичної автономії, але безрезультатно.

Пішов у відставку за наказом Катерини II.

10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні

Історичне значення Гетьманщини

Проіснувала 115 років і відіграла важливу роль у формуванні української держави

Захистила український народ від асиміляції, експлуатації та національно-релігійних утисків із боку польської влади

Незважаючи на втручання російських чиновників, ключові посади в Гетьманщині обіймали саме українці

Створила умови для остаточного становлення українського народу, розвитку його мови й культури

Чимало нащадків козацької старшини стали видатними українськими діячами, які продовжили боротьбу за відновлення української державності

Друга Малоросійська колегія

Роки	1764—1786 рр.
Склад	Чотири представники козацької генеральної старшини та чотири російські чиновники на чолі з <i>П. Рум'яцевим</i>

Закінчення таблиці

Друга Малоросійська колегія	
Мета діяльності	Ліквідація залишків автономії. Закріпачення селян. Контроль над економічним розвитком України. Збільшення збору податків із населення
Ліквідована з утратою Україною залишків державності	

Остаточна ліквідація автономії України	
Рік	Подія
1765 р.	Ліквідовано козацькі полки Слобожанщини, створена Слобідсько-Українська губернія
1765—1769 рр.	Проведено Генеральний опис Малоросії, що став основою для поширення на Україні загальноросійського законодавства
1775 р.	Остаточо зруйновано Запорозьку Січ
1781 р.	Ліквідовано полково-сотенний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини, запроваджено імперський адміністративний поділ на намісництва. Козаки позбавлялися своїх прав і привілеїв
1782—1786 рр.	Ліквідовано Генеральний суд, інші адміністративні й судові установи Гетьманщини, що замінені на загальноімперські установи
1783 р.	Остаточне закріпачення селян
1785 р.	Козацьку старшину зрівняно в правах із російським дворянством. Секуляризовано монастирські маєтки

Історичне значення Запорозької Січі			
Ліквідація Запорозької Січі завершила козацьку добу історії України	Запорозжці вели героїчну боротьбу з чужоземними загарбниками, захищали південні кордони України	Запорозькі козаки створили своєрідну організацію війська та культуру	Запорозжці були активними учасниками національно-визвольних рухів і культурного життя України

Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі

Частина козаків утворили Задунайську Січ на території Туреччини

Частина козаків із дозволу російського уряду заселила територію між Бугом і Дністром; згодом із них було створене чорноморське військо, переселене на Кубань

Частина старшини отримала офіцерські звання російської армії

Більше ніж половина козаків закріпачені за указом Катерини II

Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст.

Мета	Посилення Росією політичних та економічних позицій у Північному Причорномор'ї, на Балканах, у країнах Близького та Середнього Сходу
Війни	1768—1774 рр.; 1787—1791 рр.
Угоди	<i>Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р.</i> : Росія приєднала українські землі в межах річки Дніпра й Південного Бугу до узбережжя Чорного моря, частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнікале, Кінбурн, Азов, здобула вихід до Чорного моря <i>Ясський мир 1791 р.</i> : Росія приєднала землі між Південним Бугом і Дністром із фортецею Очаків
Наслідки	Посилена присутність Росії на півдні України. Зникла потреба в Запорозькій Січі, що була ліквідована в 1775 р. — включення Кримського ханства до складу Російської імперії. Масове переселення людей на південь України, заснування Одеси, Катеринослава, Маріуполя, Миколаєва, Севастополя тощо. Швидкий економічний розвиток південних українських земель. 1796 р. — запровадження кріпацтва на південних землях України

Особливості розвитку Правобережної України в другій половині XVIII ст.

Спустощення регіону тривалими війнами та примусовим переселенням жителів на Лівобережжя.
Захоплення державних та общинних земель магнатами.
Збільшення повинностей селян: панщина в чотири-п'ять днів, ремонт і спорудження панських будинків, шляхів, мостів, натуральні побори (птиця, мед, гриби тощо).
Зростання кількості безземельних селян.
Заснування в Південній Київщині та Брацлавщині слобід — поселень, що на 10—25 років звільнялися від оподаткування.
Утрата містами, крім Львова й Кам'янця-Подільського, магдебурзького права, ліквідація міського самоврядування.
Змушення православних священиків відбувати панщину.
Анархія та феодална сваволя через відсутність сильної королівської влади

**Національно-визвольна боротьба в Правобережній Україні
другої половини XVIII ст.**

Характеристика	Гайдамацький рух	Опришківський рух
Перша згадка	1717 р.	1529 р.
Назва	<i>Гайдамак</i> — від тур. <i>haydamak</i> — «розбійник»	<i>Опришки</i> — від латин. <i>opressor</i> — «знищувач», «порушник»
Територія	Брацлавщина, Поділля, Волинь, Уманьщина, Київщина	Прикарпаття, Закарпаття, Буковина
Учасники	Селяни, козаки, наймити, міщани-ремісники, збіднілі шляхтичі. Січ надавала військову й матеріальну допомогу	Безземельне й малоземельне селянство, міська біднота
Тактика	Грабували панські маєтки, знищували шляхту й католицьке духовництво, єврейських лихварів та орендарів. Награбоване добро ділили між собою та роздавали селянам. Часто проводили спільні операції	
Основні хвилі	1734—1738 рр. — повстання під проводом козацького полковника Верлана. 1741—1748 рр. — повстання під проводом Г. Голого. 1750 р. — повстання під проводом О. Ляха, М. Мамає, М. Сухого тощо. 1768—1769 рр. — повстання під проводом М. Залізняка та І. Гонти під назвою <i>Коліїщина</i> (від «колій» — «м'ясник»)	1648 р. — повстання під проводом С. Височана. 1700—1737 рр. — діяльність окремих загонів. 1738—1745 рр. — повстання під проводом <i>О. Довбуша</i> . 1745—1759 рр. — боротьба соратників О. Довбуша. Кінець XVIII ст. — повстання під проводом В. Баюрака та І. Бойчука
Історичне значення	Послаблення позицій польської влади на українських землях	

**Поділи Польщі та входження Правобережної України
до складу Російської імперії**

Причини поділу	Політична анархія в Польщі через політичну боротьбу шляхетських угруповань. Утручання іноземних держав у внутрішні справи Польщі. Розорення країни внаслідок постійних повстань, війн зі Швецією та Росією, міжусобиць
----------------	--

Закінчення таблиці

Поділи Польщі та входження Правобережної України до складу Російської імперії			
Учасники	Пруссія	Австрія	Росія
Перший поділ Польщі (1772 р.)	Помор'я (без Гданьська)	Східна Галичина	Частина Східної Білорусії
Другий поділ Польщі (1793 р.)	Гданьськ, значна частина Великої Польщі	Нічого не отримала	Правобережна Україна, Центральна Білорусія
Третій поділ Польщі (1795 р.)	Основна частина Великої Польщі з Варшавою	Галичина, частина Волині, так звані малопольські землі з Краковом і Познанню	Західна Білорусія, Західна Волинь, латвійські та литовські землі
Результати	Польська держава припинила своє існування		

Кримське ханство у XVIII ст.

Кримське ханство — держава кримсько-татарського народу, що проіснувала від 1449 до 1783 р. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання

Політичний устрій	Обмежена монархія, очолювана <i>ханом</i> . Хан обирався <i>курултаєм</i> — з'їздом татарської шляхти — із династії Гіреїв, але призначався турецьким султаном. Хан не мав права на дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати війну та укласти мир, брати участь у воєнних походах Туреччини
Соціальний устрій	Населення поділено на <i>мілети</i> — національно-релігійні общини: мусульманську, православну, юдейську, вірменську. Усі права мали тільки мусульмани: вони несли військову службу, за що користувалися податковими та іншими пільгами. Більшість населення були вільними, проте існувало й рабство. Земля перебувала у володінні селянських общин, знаті й хана; ліси й пасовиська вважалися спільною власністю. Селяни відпрацьовували тиждень на рік у господарстві бея та сплачували десятину на загальнодержавні потреби
Господарське життя	Південне узбережжя Криму — садівництво, виноградарство, городництво, рибальство, вирощування тютюну. Степовий Крим — землеробство й скотарство. Від XVI ст. — перехід до осілого життя, зростання міст як центрів ремесла й торгівлі
Культура	Дотримання майстрами норм і вимог ісламу. Змішання різних стилів народів Криму.

Закінчення таблиці

Кримське ханство у XVIII ст.	
Культура	Існування медресе — вищого духовного училища. Наука займалася переважно астрологічними, богословськими та юридичними проблемами. Високий рівень народної творчості (пісні, казки, легенди). Музичні інструменти — барабан, дасуль, бубон, дарієма, зурна. Архітектурні пам'ятки: Ханський палац і Фонтан Сліз у Бахчисараї, мавзолей у Кирк-Орі, мечеть Джума-Джамі в Гезлеві (Євпаторія)

Культура України другої половини XVIII ст.

Галузь	Характеристика
Загальні риси	Політика царського уряду спрямована на обмеження та ліквідацію автономії Гетьманщини. Вплив ідей західноєвропейського Просвітництва. Поступовий перехід від бароко до класицизму. Домінування російської культури, політика русифікації. Відплив української інтелектуальної еліти до Москви й Петербурга, перетворення Гетьманщини на російську провінцію
Освіта	Зменшення мережі початкових шкіл, оскільки селяни не мали коштів на їх утримання. 1786 р. — створення в Гетьманщині чотирикласних (для дворян) і двокласних (для міщан) російськомовних народних училищ. 1774 р. — на західноукраїнських землях (Австрійська імперія) запроваджена обов'язкова початкова освіта рідною мовою. Повна середня освіта — у німецькомовних гімназіях. Вищі навчальні заклади: Києво-Могилянська академія, яка поступово занепадає, Харківський колегіум, Львівський університет (1784 р.), де до 1809 р. працював Руський інститут із підготовки греко-католицьких священників
Книгодрукування	Найбільші друкарні — у Києво-Печерській лаврі, Почаївському та Унівському монастирях. У приватній друкарні А. Піллера у Львові стали видавати перший український часопис — «Львівську газету» — французькою мовою. Переведення типографій на «гражданський» шрифт
Наука	Філософія: мандрівний філософ <i>Г. Сковорода</i> закликав до самопізнання та морального очищення; розробив учення про «рідний труд», який має відповідати природним здібностям людини та її життєвому покликанню.

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Наука	Медицина: представлена лікарями-українцями, які здобули вчений ступінь доктора медицини; Н. Амбодик-Максимович — автор перших у Російській імперії підручників з акушерства й ботаніки; Ю. Мухін — організатор щеплень від віспи та для профілактичної боротьби з холерою; 1773 р. — у Львові відкрито медичний колегіум для підготовки лікарів та аптекарів; 1787 р. — перша в Подніпров'ї спеціальна медична школа (Єлисаветград). Математика: 1793 р. — викладач Києво-Могилянської академії І. Фальковський видав підручник «Скорочення змішаної математики», книгу «Теоретична астрономія». Ректор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович брав участь у створенні Російської академії наук, одним із перших у Росії вів спостереження, використовуючи телескоп і мікроскоп
Література	Основний стиль — бароко, з'являються елементи класицизму, сентименталізму, реалізму. Історико-мемуарна проза. Поезія: С. Дівович, «Розмова Великої Росії з Малоросією». 1798 р. — видання «Енеїди» І. Котляревського — першого твору, написаного розмовною українською мовою
Музика	Центри музичної освіти — Глухівська співова школа та Києво-Могилянська академія. Композитори: М. Березовський (перша українська опера «Демонфонт»), Д. Бортнянський (опери, твори церковної музики), А. Ведель (хорові концерти). Поширення пісень-романсів, в основу яких покладено народні мотиви
Театр	Зародження світської драматургії, поява аматорських і кріпосних театрів. 1798 р. — відкриття в Харкові першого професійного театру з професійною трупкою. Занепад шкільного театру внаслідок заборони вистав у Києво-Могилянській академії
Архітектура та мистецтво	Видатні архітектори: І. Григорович-Барський, С. Ковнір. Поширення декоративного ліплення та різьблення, що прикрашали архітектурні споруди. Видатні скульптори: С. Шалманов, Пінзель, А. Косинський. Монументальний живопис представлений храмовими розписами, оздобленням громадських споруд і палаців. Портретний живопис: зображення козацької старшини та заможних міщан. Гравюра: алегоричні композиції Г. Левицького-Носа

Тема 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний поділ Наддніпрянської України

Регіони	Генерал-губернаторство	Губернії
Південно-Західний край (Правобережжя)	Київське	Київська, Волинська, Подільська
Малоросія (Лівобережжя), Слобожанщина	Малоросійське	Чернігівська, Полтавська, Слобідсько-Українська (від 1835 р. — Харківська)
Новоросія (Південь)	Новоросійсько-Бесарабське	Катеринославська, Таврійська, Миколаївська (від 1805 р. — Херсонська)

Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX ст.

Галузь	Характерні риси
Сільське господарство	<p>Криза феодално-кріпосницького виробництва: домінування кріпосницьких відносин: поміщик мав право на працю та майно селянина, продати його із землею або без землі; основні форми експлуатації кріпаків — відробіткова, грошова, натуральна рента; посилення експлуатації селян: урочна система (поміщик давав селянам таке завдання (урок), яке неможливо виконати за один день); панщина — чотири-шість днів на тиждень; витіснення селян на неродючі віддалені землі; обезземелення селян; сплата державними селянами грошової ренти й несення повинностей на користь держави; майнове розшарування селян; селяни, що розорилися, ішли на заробітки, насамперед у Південну Україну; існування військових поселень (1817—1857 рр.): частина війська передавалася на утримання селянам. Фактично селяни-поселенці перетворювалися на довічних солдатів, які водночас займалися сільським господарством; дітей від семи років зараховували до кантоністів (новобранців);</p>

Галузь	Характерні риси
	<p>примітивні й застарілі знаряддя праці не давали можливості запроваджувати прогресивні технології, спричиняли технічну відсталість сільськогосподарського виробництва, неефективне екстенсивне господарювання; зниження прибутків землевласників (під заставою — майже кожний четвертий поміщицький маєток).</p> <p>Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство: розширення посівів технічних культур (буяки, тютюн, льон, конопля, соняшник), що вимагало покращення обробітку землі, використання добрив; початок використання більш продуктивної найманої праці; передання землі в оренду купцям, заможним селянам тощо, зростання товарного виробництва, поглиблення спеціалізації окремих районів і поміщицьких господарств</p>
Промисловість	<p>Тісний зв'язок із сільським господарством: млини, крупорухки, гуральні та інші обробні підприємства в поміщицьких господарствах; відкриття цукрових заводів. Більшість промисловців — поміщики, купці. Розвиток державної промисловості. Використання як вільнонайманої праці (капіталістичні підприємства), так і кріпосної (поміщицько-кріпосні підприємства). Поступове зростання кількості найманих робітників (від 1825 до 1861 р. — утричі). Розвиток чумацького промислу, який сприяв розшаруванню селянства і був одним з основних джерел нагромадження капіталу. 1830—1840-ті рр. — початок промислового перевороту. Від 1820-х рр. — розвиток кам'яновугільної та металургійної галузей, прискорений розвиток машинобудівної промисловості. Формування робітничого класу й промислової буржуазії</p>
Торгівля	<p>Пожвавлення торгівлі внаслідок розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва. Україна — складова частина загальноросійського внутрішнього ринку. Ярмаркова торгівля (понад 2 тис. ярмарків, найбільші — у Харкові, Єлисаветграді, Сумах, Полтаві). Товари, що вивозилися з України: хліб, м'ясо, вовна, тютюн, сало, олія, цукор; товари, що завозилися з Росії: тканини, вироби з металу, скло, посуд. Зовнішня торгівля — через порти Чорного та Азовського морів. Більшість купців — росіяни, поступово з'являються й українці (найвідоміші — Яхненки)</p>

Антифеодальний рух на українських землях

Причини	Посилення кріпосного гніту. Безправне становище кріпаків. Зловживання імперських чиновників
Мета	Скасування кріпацтва й отримання землі
Форми протесту	Псування знарядь праці. Відмова виконувати повинності. Підпалення маєтків і вбивства поміщиків. Утечі з маєтків. Збройний опір поміщикам і місцевій адміністрації, повстання. Партизанські напади на поміщицькі маєтки
Масові повстання	Повстання проти режиму військових поселень у Чугуєві на Харківщині (1819 р.). Селянські рухи на Катеринославщині (1818—1820 рр.), Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині (1832—1833 рр.). Виступи під проводом У. Кармелюка (1813—1835 рр.) на Поділлі. «Київська козаччина» (1855 р.) — масовий рух селянства Київщини за повернення козацького стану.
Результатів наслідки	Повстання були стихійними й неорганізованими, вони засвідчили, що більшість населення України виступає проти кріпосництва й готова на збройну протидію, і змусили окремих представників українського дворянства шукати шляхи покращення умов життя селянства

Україна у війнах Наполеона

1812 р. — вторгнення французького імператора Наполеона в Росію

Захоплення наполеонівської армією Західної Волині (з українських земель), де було розгромлено третю російську армію під командуванням генерала А. Торماسова	Сподівання невеликої частини українського дворянства на відновлення української державності Наполеоном, але переважна більшість українців усіх станів підтримали російську владу
Формування ополчення (близько 75 тис. осіб); багато ополченців були кріпаками й сподівалися після війни стати вільними, але в 1814 р. ополчення було розформоване, усі привілеї в колишніх бійців-ополченців відібрано	Участь у воєнних діях на боці Росії козацьких кавалерійських полків (25 тис. осіб), зокрема в Лейпцизькій битві 1813 р., де антифранцузька коаліція розгромила наполеонівську армію (брали участь вісім козацьких полків)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(XIX ст.)

Плани Наполеона щодо України

Правобережна Україна мала відійти до Великого герцогства Варшавського

Галичина й Волинь мали відійти до Австрії за воєнну допомогу у війні з Росією

На території Лівобережної та Південної України планувалося створити дві держави — наполеоніди, які б підпорядковувалися Франції

Етапи національного відродження в Україні

Фольклорно-етнографічний: збирання та публікація народних пісень, вивчення історії, звичаїв, мови свого народу, на підставі чого формується аргументація існування окремої нації

Культурно-літературний: відродження мови, боротьба за розширення сфери її використання; поширення літературних, драматичних, наукових творів, написаних рідною мовою; зростання національної самосвідомості

Політичний: боротьба нації за звільнення, зародження масового національного руху, що може призвести до незалежності нації; виникнення політичних організацій, програми яких містять вимоги автономії та незалежності

Основні напрямки визвольного руху в Україні першої половини XIX ст.

Напрямок	Характеристика
Польський	Об'єднав польських патріотів, що боролися за відновлення незалежності Речі Посполитої. Прояви: польське повстання 1830—1831 рр. на чолі з <i>Й. Лелевелем</i> , яке почалося у Варшаві: польський сейм звернувся до населення Правобережної України із закликом до повстання, проте українські селяни повстання не підтримали, оскільки вороже ставилися до поляків-поміщиків, а самі поміщики боялися повторення гайдамаччини; цим протиріччям скористався російський уряд, пообіцявши селянам свободу за затримку повстанців; у <i>вересні 1831 р.</i> повстання було придушене
Російський	Представники російського дворянства домагалися лібералізації імперських порядків. Прояви: повстання декабристів 1825 р.
Український	Об'єднав прибічників боротьби за звільнення України від імперського панування

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(XIX ст.)

Декабристський рух в Україні

Декабристи — представники дворянства Росії, які боролися за повалення царату й скасування кріпацтва; у 1825 р. підняли антицарське повстання, яке закінчилося поразкою

Причини	<p>Розуміння, що кріпацтво й самодержавство є головними причинами відсталості Росії.</p> <p>Вплив війни з Наполеоном 1812 р., яка виховала патріотизм майбутніх декабристів і зблизила їх із народом, і закордонних походів російської армії 1813—1814 рр., що познайомили Україну із західними революційними вченнями.</p> <p>Розчарування в Олександрі I, який спочатку сприяв розробці реформаторських проектів, а після наполеонівських війн установив реакційний режим.</p> <p>Вплив міжнародних подій: зростання національно-визвольного руху в Італії, Греції, Іспанії</p>
Передумови	<p>Діяльність масонських лож, які об'єднували представників привілейованої верхівки суспільства. Найвідоміші — полтавська «Любов до істини» (1818 р.), київська «Ложа об'єднаних слов'ян» (1818 р.), які були своєрідною підготовкою до вступу в таємні декабристські товариства.</p> <p>Створення В. Лукашевичем Малоросійського таємного товариства (1819 р.), що діяло нелегально й мало на меті здобуття незалежності України</p>
Діяльність	<p>Перші декабристські організації — «Союз порятунку» й «Союз благоденства». Однак унаслідок реорганізації в 1821 р. виникло два осередки — Північне товариство з центром у Петербурзі та Південне з центром у Тульчині (Україна). Крім того, у 1823 р. засноване Товариство об'єднаних слов'ян у Новограді-Волинському (фундатори — брати Борисови). Між організаціями існували суттєві відмінності, що проявилось в програмних документах</p>
Програмові вимоги	<p>Південне товариство («Руська правда» П. Пестеля):</p> <ul style="list-style-type: none"> повалення самодержавства шляхом перевороту; проголошення республіки; відразу після перевороту має бути встановлена революційна диктатура для здійснення перетворень; виборче право для чоловіків від 20 років без обмежень; верховна законодавча влада належить Народному віче, виконавча — Державній думі, нагляд за виконанням законів — Верховному суду; скасування кріпацтва та наділення селян землею без викупу; обмеження поміщицького землеволодіння; ліквідація станових привілеїв, рівність громадян перед законом; свобода слова, друку, віросповідання; ліквідація військових поселень і зменшення терміну служби в армії;

Закінчення таблиці

Декабристський рух в Україні

Програмові вимоги	<p>збереження єдиної неподільної Росії, у якій жодний народ не має права на відокремлення, крім Польщі. Україна мала стати однією з десяти областей Росії.</p> <p>«Північне товариство» («Конституція» М. Муравйова):</p> <ul style="list-style-type: none"> конституційна монархія, цар наділений виконавчою владою та є головним державним службовцем; законодавча влада належить парламенту — Народному віче; виборче право — від 21 року зі збереженням майнового цензу; скасування кріпацтва, наділення селян двома десятинами землі та садибою; збереження поміщицького землеволодіння; Росія — федерація із 14 держав і двох областей із самостійним управлінням, але без урахування етнічних кордонів. Україна мала бути поділена на Чорноморську державу з центром у Києві та Українську державу з центром у Харкові. <p>Товариство об'єднаних слов'ян:</p> <ul style="list-style-type: none"> об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку; парламент республіки, що складається представниками всіх народів, приймає тільки основні закони федерації, кожний народ має право на широке самоврядування
Повстання	<p>1825 р. — помер імператор Росії Олександр I.</p> <p>14 грудня 1825 р. — повстання декабристів у Петербурзі, яке було придушене; ця поразка змусила Південне товариство терміново підготувати виступ.</p> <p>28 грудня 1825 р. — повстання Чернігівського полку, організоване С. Муравйовим-Апостолом (урядові війська змогли ізолювати повсталіх; солдати здалися фактично без бою).</p> <p>Жорстока розправа над керівниками й учасниками повстання (п'ятеро осіб стратили, багатьох заслали на каторжні роботи до Сибіру або на військову службу на Кавказ)</p>
Результати й наслідки	<p>Декабристи зазнали поразки, оскільки їхні мета й ідеї були незрозумілими народові, вони мали вузьку соціальну базу (дворянство), керівники не проявили рішучості, а перевага урядових військ була безсумнівною.</p> <p>Декабристи стали взірцем мужності, героїзму, самопожертви й відданості революційній справі для наступних поколінь.</p> <p>Це було перше в історії Росії та України організоване збройне повстання проти самодержавства та кріпацтва, що дало поштовх революційному руху в наступні роки (польське повстання 1830—1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства).</p> <p>Поразка декабристів знаменувала смугу реакції в Росії, репресій проти вільнодумства. Була створена таємна поліція, посилювався нагляд за вищими навчальними закладами</p>

Початок українського національного руху

Передумови	Лівобережна козацька старшина мала пред'явити історичні документи, що підтверджували її походження, для набуття російського дворянства. Діяльність в Україні масонських організацій, які пропагували ідеї свободи, братерства, рівності. Поширення західноєвропейської ідеї про визнання народу як вищого джерела влади, що має право на власну державу, та ідей романтизму, який тяжів до народної культури
Прояви	Рух дворян-автономістів, метою яких є відновлення втраченої автономії Гетьманщини (В. Полетика, Р. Маркович тощо). Прагнули зберегти місцеву правову систему (Литовські статuti) і відновити козацьку армію. Відновлення історії українського народу на основі історичного документа «Історія Малої Росії...» Д. Вантис-Каменського. Він стверджував, що українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання України з Росією — найвизначніша подія в їхній історії. Натомість М. Маркевич в «Історії Малоросії» обстоює самобутність українців і їхнє право на самостійність. Обґрунтування ідеї незалежності України в «Історії Русів» — анонімному історичному творі початку XIX ст. (авторство приписують Г. Кониському та Г. Полетиці). Головний зміст — боротьба українців проти польського та московського поневолення, порушення Москвою Березневих статей 1654 р. Збирання та публікація українського фольклору. М. Цертелєв надрукував першу збірку українських історичних дум (1819 р.); перше видання ліричних українських пісень здійснене майбутнім ректором Київського університету М. Максимовичем (1827 р.). Розвиток української мови. Публікація «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) — першого художнього твору розмовною українською мовою, «Малоросійських оповідань» Г. Квітки-Основ'яненка (1834 р.). У 1818 р. О. Павловський написав «Граматику малоросійського наречія», у якій уперше розроблено граматичну будову української мови, принципи її літературного та розмовного вжитку. Відкриття в 1805 р. <i>Харківського університету</i> , що став центром українського духовного відродження. Гурток «харківських романтиків» під проводом І. Срезневського вивчав українську історію та культуру, запроваджував українську мову в літературу. Випущені популярний журнал «Український вісник», фольклорно-етнографічні збірки «Запорозька старовина» (1833—1838 рр.). Від 1830-х рр. українські літературні гуртки з'являються в Петербурзі та Москві; у 1841 р. у Петербурзі вийшов альманах «Ластівка», у якому всі твори були написані українською мовою. Заснування в 1834 р. <i>Київського університету</i> спричинило переміщення українського інтелектуального центру з Харкова до Києва (осередок археологічних, історичних, етнографічних, філологічних досліджень)

Закінчення таблиці

Початок українського національного руху	
Значення	Видані перші етнографічні, історичні та літературні твори, які «відкрили» Україну та обґрунтували уяву про те, що українці є окремим народом із власною культурою та традиціями. Початок формування літературної української мови. Обґрунтована мета українського відродження — самостійність України

Кирило-Мефодіївське братство

Передумови створення	Організація на початку 1840-х рр. студентами й викладачами Київського університету таємного гуртка «Київська молодда», учасники якого вивчали праці французьких філософів-утопістів, цікавилися національно-визвольною боротьбою поляків, чехів, хорватів та інших слов'янських народів; поступове оформлення гуртка в нелегальне товариство — <i>Кирило-Мефодіївське братство (1846 р.)</i>
Організатори	Професор Київського університету <i>М. Костомаров</i> ; студент (згодом учитель Полтавського кадетського корпусу) <i>В. Білозерський</i> ; чиновник <i>М. Гулак</i> ; викладач гімназії, письменник <i>П. Куліш</i> ; поет <i>Т. Шевченко</i>
Учасники	Молоді люди віком 19—30 років, більшість із яких походила з дрібномаєткових дворян
Мета діяльності	Утвердження національної української державності з демократичним ладом у конфедеративному союзі слов'янських держав
Програмні документи	«Статут Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія» В. Білозерського, «Закон Божий, або Книга буття українського народу» М. Костомарова
Програмні засади	Ліквідація кріпосного права. Національне визволення українського народу. Створення конфедерації вільних слов'янських держав із демократичним ладом зі столицею в Києві. Рівні політичні права для всіх слов'янських народів. Повалення самодержавства та встановлення республіки. Рівність громадян перед законом, скасування станів. Ідеалізація козацького минулого України
Течії	<i>Поміркована, або ліберальна</i> , на чолі з М. Костомаровим і П. Кулішем; уважали Кирило-Мефодіївське братство легальною про-світницько-науковою організацією, в основі діяльності якої були християнські цінності та ідея слов'янської єдності; виступали проти революційної боротьби; уважали, що поширення ідей Кирило-Мефодіївського братства сприятиме наближенню реформ

Кирило-Мефодіївське братство	
Течії	Радикальна на чолі з М. Гулаком і Т. Шевченком; відстоювали ідею всенародного повстання, під час якого буде встановлено справедливий суспільний лад; намагалися перетворити Кирило-Мефодіївське братство на бойову організацію
Практична діяльність	Поширення програмових документів. Пропаганда своїх ідей в університеті, військових училищах, інших навчальних закладах Києва. Поширення творів Т. Шевченка. Розробка проекту створення в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів для всіх верств населення. Збирання коштів на видання української книги. Створення П. Кулішем першої української абетки — «кулішівки». Установлення контактів із литовськими, польськими, чеськими революціонерами, російськими петрашевцями
Ліквідація Кирило-Мефодіївського братства	Березень 1847 р. — припинення діяльності Кирило-Мефодіївського братства за доносом О. Петрова; його учасники заарештовані та відправлені до Петербурга; братчики отримали різні покарання: Т. Шевченка віддали в солдати й заслали на десять років без права писати й малювати; В. Білозерського заслали в Олонецьку губернію під нагляд поліції; М. Гулак три роки перебував у Шліссельбурзькій фортеці, після чого був засланий до Пермі; були амністовані в 1855 р. (крім Т. Шевченка) після смерті Миколи І
Значення діяльності	Перша спроба інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу визвольної боротьби. Уперше здійснено спробу об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності. Національне звільнення українців розглядалося в контексті загальноєвропейської боротьби поневолених народів. За своїми світоглядними принципами братство було схожим на такі європейські організації, як «Молода Італія», «Молода Ірландія», проте відкидало насильство для досягнення мети

Тема 2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель

Унаслідок першого (1772 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої та згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775 р.) до

Адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель		
Австрійської імперії ввійшла вся територія Руського воєводства (без Холмщини) і Буковина (без Хотинської землі). До Угорського королівства ще від XVII ст. входило Закарпаття. Таким чином, під владою Австрії проживало понад 2,5 млн українців. Українські землі входили до різних адміністративно-територіальних одиниць		
Східна Галичина	Коронний край Королівство Галичини і Лодомерії	Поділ на жупи
Північна Буковина		Окремий округ
Закарпаття	Угорське королівство	Поділ на комітати
Правляча династія Австрійської імперії — Габсбурги		

Особливості національного й соціального становища українців

Регіон	Особливості
Східна Галичина	Провідні позиції належали полякам, із якими українці були штучно об'єднані в одну територіальну одиницю; їм належала більшість земель, у той час як українці в основному були селянами; українська шляхта в основному полонізувалася, тому освіченими людьми були практично тільки греко-католицькі священники
Закарпаття	Панівне становище угорців; більшість населення — селяни; русинська еліта мадяризувалася та перейшла в католицизм; значна роль греко-католицького духовництва в національному відродженні
Північна Буковина	Панівне становище румунських поміщиків; як і в інших західноукраїнських провінціях, основну масу українців становили селяни, а шляхта орумунилася; проте роль греко-католицького духовництва була меншою, ніж у Галичині та на Закарпатті

Мета реформ Марії-Терезії та Йосифа II

Модернізація управлінської системи: заміна місцевої шляхти на імперських чиновників

Стабілізація соціально-економічної ситуації та укріплення імперії

Покращення матеріального становища населення

Зміст реформ Марії-Терезії та Йосифа II

Реформа	Зміст
Адміністративна	Поділ Королівства Галичини і Лодомерії на округи, очолювані старостами. Старости підпорядковувалися губернатору краю, який призначався імператором.

Закінчення таблиці

Реформа	Зміст
Адміністративна	Містами управляли магістрати, призначені імперською адміністрацією. Органами самоврядування стали міські ради. Вищий представницький орган краю — сейм, провідні позиції в якому посідала польська шляхта. Замість польських законів запроваджені загальноімперські. Львів — столиця королівства
Аграрна	Складені «Інвентарі», до яких уносили повинності й розміри податків селян; землевласникам заборонено збільшувати повинності порівняно із зафіксованими. Заборона тілесних покарань, суботньої та недільної панщини. Панщина обмежувалася трьома днями на тиждень. Селяни звільнені від особистої залежності й отримали певні громадянські права: брати шлюб, навчати дітей у школах, самоврядування. Скасований поміщицький суд над селянами. Від 1789 р. скасована панщина (відновлена після смерті Йосифа II)
Релігійна	Церква підпорядкована державі. Римо-католицька і греко-католицька церкви визнані рівноправними. Греко-католикам надані рівні права з католиками на державну службу. Визнана рівноправність євреїв
Освітня	Створена генеральна греко-католицька семінарія у Відні («Барбареум»). Відновлена діяльність Львівського університету (1784 р.), при якому відкрито «Руський інститут» з українською мовою навчання. Створена мережа державних початкових шкіл із рідною мовою навчання

Наслідки реформ

Політична модернізація краю	Посилення німецького впливу та відсторонення українців від управління	Поширення серед селянства та греко-католицького духовництва позитивного ставлення до правлячої династії Габсбургів	Згорання реформ після смерті Йосифа II протягом першої половини XIX ст. його наступниками	Розгортання контрреформістської політики наступниками імператора, що призвело до поновлення панщини та зростання селянських повинностей
-----------------------------	---	--	---	---

Особливості соціально-економічного розвитку Західної України

Галузь	Характеристика
Сільське господарство	Екстенсивне землеробство, рутинна техніка спричиняли низьку товарність селянських господарств. Більшість селян — малоземельні, зростання кількості безземельних селян; значна кількість селян-заробітчан, які виїздили до інших регіонів. Повинності селян — панщина, данина, чинші (грошові податки), військова служба (14 років). На Закарпатті — розвиток виноградарства, садівництва; у гірських районах поширені тваринництво, лісозаготівлі, полювання
Промисловість	Зайнято близько 2 % населення, переважна більшість підприємств — ремісничо-мануфактурні. Переробка сировини відбувалася за межами регіону (нафта, ліс тощо). Пожвавлення промислового розвитку тільки в 1930—1940-х рр. під впливом промислового перевороту; парові машини з'являються тільки в середині 1840-х рр. Майже не розвиваються традиційні галузі — шкіряна, текстильна, лісна, тютюнова через конкуренцію німецької та чеської фабричної промисловості. Найдовший в імперії робочий день (до 14—16 год) за найнижчих зарплатні та соціальному захисті працівників
Торгівля	Розвивається зі зростанням товарного виробництва. У Західну Європу та провінції імперії з Галичини експортували сільськогосподарську продукцію, у Наддніпрянщину — деревину й тканини; із Північної Буковини вивозили вовну, ліс, лляну пряжу. До середини XIX ст. — зменшення попиту на галицькі товари, скорочення експорту. Переважання імпорту над експортом майже в десять разів. Накопичені кошти купці рідко вкладали в промислове виробництво
Соціальна структура	Більшість населення — селяни. Українська шляхта відсутня, оскільки була полонізована, румунізована або мадяризована, тому вищі щаблі суспільної піраміди посідали іноземці — поляки, румуни, угорці, німці. Інтелігенція малочисленна

Антифеодальна боротьба на західноукраїнських землях

Виступи проти земле-власників	Колективні скарги селян до владних органів, судові процеси селянської громади з феодалом, утечі селян, підпали маєтків, панських підприємств, розправа над сільською старшиною
Виступи проти урядової адміністрації	Відмова сплачувати державні податки, бойкотування рекрутських наборів
Селянські повстання	Селянські повстання, що придушувалися військами (особливо поширені в 1830—1840-х рр.); селяни захоплювали панські землі, ліси, пасовиська, виганяли чиновників і встановлювали самоврядування; найбільше повстання — на Буковині під проводом <i>Л. Кобилиці</i> (1843—1844 рр.). <i>Рух опришків</i> — традиційна форма збройної боротьби: невеликі загони нападали на панські й державні маєтки, розправлялися з адміністрацією (особливе поширення — у 1810—1825 рр., але окремі виступи тривали до 1848 р.). «Холерні бунти» в Закарпатті (1831 р.) були спричинені обмеженням пересування селян (карантини) через епідемію холери, проте виступи були антифеодальними; у результаті в 1836 р. у Закарпатті скасовано частину феодальних повинностей, а деякі інші селянин міг викупити в поміщика; скасоване право поміщика фізично карати селян; проте основні найтяжчі повинності залишалися

Особливості національного відродження на західноукраїнських землях

Основні етапи	<i>Фольклорно-етнографічний</i> — до 1830—1840-х рр., до кінця 1840-х рр. — <i>культурна стадія</i> , від часів революції 1848 р. — перехід до <i>політичного етапу</i>
Особливості	Процес національного відродження розпочався в Закарпатті наприкінці XVIII ст. (діяльність єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії А. Вачинського), звідки перейшов на Галичину та лише в середині XIX ст. — на Буковину. Західні українці майже повністю втратили національну еліту, тому лідерство в національному відродженні перейшло до греко-католицького духовництва, що спричинило консервативний характер українського національного руху. Використання Австрійською імперією українського руху для протистояння польському та угорському рухам. Значний вплив культури Наддніпрянщини. Від середини XIX ст. національний рух Західної України починає випереджати рух на Наддніпрянщині через утиски російської влади

Початок національного відродження

Передумови	Покращення становища греко-католицького духовництва внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II. Засвоєння західноєвропейських ідей у Львівському університеті
Перемишльський культурно-освітній гурток	Заснований єпископом <i>М. Левицьким</i> . Його учасники цікавилися вітчизняною історією, мовою, фольклором. Так, І. Могильницький у «Граматиці» доводив, що українська мова є окремою східнослов'янською мовою, поширеною на всіх українських землях
«Руська трійця»	Гурток студентів Львівської семінарії <i>М. Шашкевича</i> , <i>І. Вагілевича</i> , <i>Я. Головацького</i> , створений у 1833 р. Головною метою вважалося формування патріотичного національного руху в Галичині за допомогою Просвітицтва. Складали альманахи української літератури, найвідоміший із яких — « <i>Русалка Дністрова</i> » (1837 р.), перша україномовна книга, видана в Західній Україні (заборонена австрійською владою)

Революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях

Дата	Подія
15 березня 1848 р.	Проголошення австрійським цісарем Фердинандом конституції, яка надавала свободу слова, друку, зборів і передбачала скликання парламенту — рейхстагу
Квітень 1848 р.	Скасування панщини в Галичині (раніше ніж у решті провінцій), проте за поміщиками залишилися сервітути, за користування якими відтепер треба було платити; у Буковині панщину скасували в серпні, а на Закарпатті вона фактично існувала ще п'ять років. Організація поляками Галичини Центральної ради народової у Львові, метою якої було створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої; більшість поляків переконані, що галицькі українці — гілка польського народу; створення під впливом Центральної ради народової «Руського собору» — організації спольщеної української шляхти, яка не бажала відокремлення від польської верхівки; початок україно-польського протистояння
Травень 1848 р.	Створення першої політичної української організації — <i>Головної руської ради</i>
Червень 1848 р.	Створення пропольськи налаштованими силами власної гвардії, а проукраїнськи налаштованими — загонів стрільців; протистояння загрожувало перерости в збройний конфлікт між поляками та українцями

Закінчення таблиці

Дата	Подія
Липень 1848 р.	Початок роботи австрійського парламенту — рейхстагу; участь у його роботі 39 українців (із 383 депутатів), які домагалися розгляду питання про національно-територіальний поділ Галичини
Жовтень 1848 р.	<i>Собор руських учених у Львові</i> , перший з'їзд західноукраїнських діячів науки та культури, основними рішеннями якого були: схвалення єдиної граматики української мови; вимога про впровадження рідної мови в усі школи; підтримка ідеї поділу Галичини на польську й українську. Відкриття у Львівському університеті кафедри української мови та літератури
1—2 листопада 1848 р.	Збройне повстання у Львові на захист революції проти австрійських військ (повстання придушене, національна гвардія розпущена, закриті всі періодичні видання, заборонені збори й політичні товариства); початок реакції
Березень 1849 р.	Розпуск парламенту, скасування демократичної конституції; нова конституція суттєво обмежила права громадян і парламенту на користь імператора
Листопад 1848 — квітень 1850 р.	Селянські повстання на Буковині під проводом Л. Кобилиці

Головна руська рада

Дата створення	2 травня 1848 р.
Лідери	<i>Г. Яхимович</i> і <i>М. Куземський</i>
Мета	Захист національних інтересів українців; поділ Галичини на Західну (польську) і Східну (українську); меншість прагнула створення слов'янської федерації або незалежної України
Програмові вимоги	Поділ Галичини на Західну й Східну. Забезпечення для українців і поляків рівного доступу до державних посад. Запровадження української мови в діловодство. Зрівняння греко-католицького духовництва в правах із представниками інших віросповідань. Призначення на державні посади у Східній Галичині чиновників, що володіють українською мовою
Діяльність	Видання української газети <i>«Зоря Галицька»</i> . Створення <i>«Галицько-Руської матиці»</i> — організації з видання підручників українською мовою. Створення близько 50 місцевих рад у містах і селах, поширення революції на провінцію

Результати й наслідки революції

Скасування панщини; покращення соціального статусу селянства

Запровадження основ парламентського правління

Політичні сили Австрійської імперії визнали існування в Галичині українського народу з власними національними потребами

Головна Руська рада — перша в XIX ст. політична організація українців, яка стала виразником інтересів і потреб українців

Уперше українці сформулювали свої власні політичні програми та усвідомили себе як єдину національну спільноту з наддніпрянськими українцями

Західні українці досягли суттєвих результатів у національно-визвольному русі порівняно з іншими народами

Тема 3. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Особливості культури України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Основні напрямки	<i>Класицизм</i> і <i>романтизм</i> (класицизм орієнтувався на античне мистецтво, йому притаманні простота форм і композиції, звернення до античної спадщини, оспівування героїв; романтизм був реакцією на розчарування в Просвітництві, стверджував неповторність людської особистості, прагнення свободи й самовдосконалення)
Загальна характеристика	Становлення української культури Нового часу. Негативний вплив на розвиток культури таких чинників, як відсутність власної державності, національний гніт та імперські кордони, що ігнорували українські етнічні території. Політика <i>русифікації</i> та культурної асиміляції українців у Наддніпрянській Україні, що здійснювалася адміністративними примусовими заходами. Значний вплив німецької культури на західноукраїнських землях, що поєднувався з колонізацією в Галичині, мадяризацією в Закарпатті, румунізацією на Буковині. Тісний зв'язок розвитку культури галицьких і закарпатських русинів із діяльністю греко-католицького духовництва

Основні здобутки української культури кінця XVIII — першої половини XIX ст.	
Галузь	Характеристика
Освіта	Початкова освіта: у Росії — парафіяльні двокласні школи, повітові училища; в Австрії — елементарні школи з терміном навчання від 1 до 4 років. Середня освіта: у Росії — платні гімназії, до яких не приймали вихідців із кріпацьких сімей, навчання — російською мовою; в Австрії — платні гімназії з німецькою мовою навчання. Вища освіта: у Росії — Києво-Могилянська академія (закрита в 1817 р.), Харківський університет (1805 р.), Київський університет (1834 р.), ліцеї, що об'єднували гімназичну та університетську програми (Волинський, Рішельєвський, Ніжинський); в Австрії — Львівський університет, Реальна академія (1817 р.), Технічна академія (1844 р.). Викладання — російською та німецькою мовами
Наука	Світове визнання української математичної школи (плідна діяльність професора Харківського університету <i>Т. Осиповського</i> , який склав підручник із математики, що мав велику популярність, <i>М. Остроградського</i> , який був членом багатьох світових академій наук). Розвиток історичної науки: видання « <i>Історії Русів</i> » (1846 р.), « <i>Історії Малоросії</i> » <i>М. Маркевича</i> ; перші історичні праці <i>М. Костомарова</i> ; створення в Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, у якій працювали Т. Шевченко, М. Костомаров. Діяльність Львівського інституту Оссолінських у Західній Україні, що мав бібліотеку, музей, друкарню та впливав на поширення освіти, науки й культури в регіоні
Література й мовознавство	Українські автори писали як українською, так і російською, польською, німецькою мовами. Збирання та публікація фольклорних творів: М. Цертелєва «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» (1819 р.); М. Максимовича «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні»; альманаху «Русалка Дністрова» (1837 р.); діяльність гуртка «харківських романтиків» (П. Гулак-Артемовський, І. Срезневський, Г. Успенський), що збирав етнографічні матеріали Слобожанщини. Укладення І. Могилянським першої в Галичині граматики української мови. Видання професором Львівського університету І. Лавринським шеститомного україно-польсько-німецького словника. Початок і становлення української поезії та прози («Енеїда» І. Котляревського, «Малоросійські оповідання» Г. Квітки-Основ'яненка)

Галузь	Характеристика
	Найвидатніші автори — <i>П. Гулак-Артемовський</i> , <i>Є. Гребінка</i> (байки), <i>М. Гоголь</i> («Тарас Бульба», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» тощо), <i>Т. Шевченко</i> (збірка «Кобзар»), <i>П. Куліш</i>
Театр	Поява перших стаціонарних професійних театрів у Харкові та Полтаві, де виконувалися українські п'єси « <i>Наталка Полтавка</i> », « <i>Москаль-чарівник</i> », « <i>Сватання на Гончарівці</i> » тощо, а також п'єси В. Шекспіра, О. Пушкіна, О. Грибоедова. Плідна діяльність директора, режисера та актора Харківського театру <i>Г. Квітки-Основ'яненка</i> . Діяльність аматорських театрів, поміщицьких театрів із селян-кріпаків. Видатні актори першої половини XIX ст. — <i>М. Щепкін</i> , <i>К. Соленик</i>
Музика	Розвиток музичного фольклору (колядки, щедрівки, народні пісні й танці); поширення народних ансамблів — трієсти музики (скрипка, цимбали, бубон). Кобзарське мистецтво; найвідоміший кобзар — О. Вересай. Зародження української симфонічної музики (симфонія М. Овсянико-Куликовського на основі українських пісень). Створення першої української опери <i>С. Гулаком-Артемовським</i> — « <i>Запорожець за Дунаєм</i> »
Архітектура	Панування класичного стилю. Планова забудова губернських центрів (Полтави, Києва, Харкова). Відомі пам'ятки архітектури — будинок театру в Одесі (архітектор <i>Тома де Томон</i>), дзвіниця Успенського собору в Харкові (архітектор <i>С. Васильєв</i>), Старий театр у Львові (архітектори <i>А. Пухля</i> , <i>Я. Зальцман</i>). Розвиток палацово-паркової архітектури (палади К. Розумовського в Батурині, маєток Галаганів у Сокирцях на Чернігівщині). Створення декоративно-пейзажних парків («Софіївка» в Умані, «Олександрія» в Білій Церкві, Стрийський парк у Львові тощо)
Живопис	Розвиток портретного жанру (<i>В. Боровиковський</i> , <i>В. Тропінін</i> , <i>Т. Шевченко</i>). Пейзажний живопис (<i>І. Сошенко</i> , <i>Т. Шевченко</i>). Розвиток графіки (<i>Т. Шевченко</i> , серія офортів «Живописна Україна»)

Тема 4. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА в другій половині XIX ст.

Причини реформ 1860–1870-х рр.

Криза феодално-кріпосницьких відносин, що призвела до військово-економічного відставання Росії від західних країн і поразки Росії в Кримській війні

Гальмування кріпацтвом формування ринкових відносин у сільському господарстві та промисловості через нестачу вільної робочої сили, слабкі темпи розвитку економіки

Росія залишалася єдиною європейською державою, де існувало кріпацтво, що негативно позначалося на її міжнародному авторитеті

Зростання селянських повстань і заворушень: між 1856 і 1860 р. в Україні відбулися 276 повстань, у яких узяли участь 160 тис. селян

Необхідність укріплення оборони Росії та бажання повернути військову могутність, що було неможливим без капіталістичних реформ

Розуміння російською верхівкою (передусім царем Олександром II) безперспективності кріпацтва

Скасування кріпосного права

Юридичне оформлення	Маніфест Олександра II проголосив скасування кріпацтва в Росії від 19 лютого 1861 р.
Зміст реформи	Скасування особистої залежності селян від поміщиків. Надання селянам особистої свободи та громадянських прав (вступати в шлюб без дозволу поміщика, укласти договори, торгувати й займатися промислами, вступати на службу або в навчальні заклади, вільно розпоряджатися своїм майном, самостійно виступати в суді). Передача землі селянам за викуп (20 % поміщику сплачували селяни, решту платила держава; селяни мали погасити борг державі з відсотками протягом 49 років). До укладення викупної угоди селяни мусили відпрацьовувати панщину й сплачувати оброк, маючи статус тимчасовозобов'язаних. Відповідальність селянської общини за викупні операції та сплату податків селянами за принципом кругової поруки. Установлення норми землеволодіння для кожної губернії (в Україні селяни отримали в чорноземних губерніях по 3–5 десятин на душу чоловічої статі, у нечорноземних — 4–7 десятин. Якщо селянський наділ перевищував норму,

Закінчення таблиці

Скасування кріпосного права

Зміст реформи	Його землю «відрізали» на користь поміщика. Фактично в селян «відрізали» близько половини землі). Збільшення селянських наділів на Правобережжі, щоб позбавити польських поміщиків селянської підтримки в разі чергового антиросійського повстання. Дозвіл державним селянам викупити їхні землі (1866 р.)
Результати й наслідки реформи	Сприяла утвердженню товарного капіталістичного виробництва. Селяни залишилися нижчим станом: сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, підлягали фізичним покаранням. Збереглися феодалні пережитки: протягом дев'яти років після реформи селяни не могли відмовитися від наділу й залишати село, був ускладнений вихід із селянської общини, більша частина землі залишилася у власності поміщиків

Реформи адміністративно-політичного управління

Реформа	Рік	Зміст
Земська	1864 р.	Обрання в повітах і губерніях <i>земських управ</i> — місцевих органів влади, які опікувалися школами, лікарнями, статистикою, лісництвом тощо — тобто культурною, господарською та благодійною діяльністю. Земські управи були загальностановими органами (до складу входили дворяни, буржуазія, селянство). Земства не мали політичних повноважень. Робота земств сприяла поширенню освіти, наданню медичної допомоги в селах, загальному підвищенню культурного рівня селян. На Правобережжі земська реформа впроваджена тільки в 1911 р., оскільки влада побоювалася польського визвольного руху
Реформа міського самоврядування	1870 р.	Обрання в містах міських дум та управ, що опікувалися комунальними проблемами (дорогами, освітленням, соціальними питаннями тощо)
Судова	1864 р.	Запровадження безстанового суду, незалежного від владних органів. Публічність засідань (могли бути присутні представники преси, публіка). Судочинство — на змагальній основі між адвокатом і прокурором.

Закінчення таблиці

Реформа	Рік	Зміст
Судова		Уведення суду присяжних. Розгляд дрібних справ мировим суддею, який обирався земством або міською думою. Установлення кількох судових інстанцій (мировий, окружний суди, судова палата; для особливо важливих справ — Верховний кримінальний суд)
Освітня	1864 р.	Запровадження єдиної системи початкової освіти. Створення мережі чоловічих і жіночих класичних гімназій (давали можливість вступити до університету) і реальних училищ (давали можливість вступити до вищої технічної школи), до яких міг вступити будь-хто платоспроможний. Відновлення автономії університетів. Дозвіл вищої освіти жіноцтву на приватних жіночих курсах. Створення популярної літератури, видання підручників
Військова	1862—1874 рр.	Запровадження загальної військової повинності чоловіків-недворян від 20 років замість рекрутських наборів. Зменшення служби від 25 до 6—7 років; освічені особи служили менше. Заборона тілесних покарань. Поділ країни на 15 військових округів (в Україні — Харківський, Одеський, Київський). Переозброєння армії за новітніми технологіями, створення парового військового флоту
Фінансова	1860—1864 рр.	Зосередження правління грошовими ресурсами в руках міністерства фінансів. Створення незалежних від губернатора контрольних палат, які щомісяця контролювали видатки всіх губернських установ. Створення Державного банку, який мав переважне право на кредитування торговельних і промислових підприємств. Скасування відкупної системи податків. Установлення акцизних зборів, що збиралися державними установами. Публікація в пресі від 1862 р. даних про прибутки й видатки держави
Реформа цензури	1865 р.	Уведення попередньої цензури періодичних видань. Заборона видавцям зачіпати політичні питання

Результати й наслідки реформ

Сприяли економічному й політичному розвитку держави

Відбулася певна демократизація суспільства

Заклали підґрунтя для переходу від феодально-станового устрою до буржуазно-представницького

Були непослідовними, обмеженими: зберігали недоторкану поміщицьку власність на землю та самодержавну владу

Законодавчо визначили й закріпили громадянські права населення

Економічний розвиток Наддніпрянщини в 1860–1890-х рр.

Галузь	Характеристика
Економічна політика царизму	Розвиток в Україні тих галузей, які не мали відповідних умов у Росії (цукрова промисловість) або постачали сировину для російських підприємств. Штучне гальмування розвитку галузей, що створювали конкуренцію російським підприємствам (текстильної, бавовняної). Переробка української сировини (переважно за межами країни). Викачування капіталів з України шляхом продажу російських товарів. Таким чином, Україна була колонією європейського типу — промислово розвиненою, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки капіталу й потенційних прибутків
Сільське господарство	Пережитки кріпацтва: збереження поміщицького землеволодіння; поєднання відріткової (фактична панщина) і вільнонайманої систем господарювання; нерозмежованість землекористування (черезсмужжя) і сервітути; розорення поміщицьких господарств, особливо на півдні України, унаслідок неспроможності поміщиків пристосуватися до нових умов господарювання. Розвиток товарних відносин: майнове розшарування селян (збільшення заможного селянства, обезземелення бідноти); розвиток поміщицького підприємництва за спеціалізацією районів: Південна Україна — зернове господарство, Правобережжя — вирощування цукрових буряків і технічних культур (льон, соняшник), харчова промисловість;

Продовження таблиці

Галузь	Характеристика
Сільське господарство	повільніший розвиток тваринництва; запровадження вдосконалених знарядь праці й машин у передових поміщицьких і великих селянських господарствах (кінні молотарки, культиватори, три- і чотирилемішні плуги, косарки тощо); поширення вільнонайманої праці, особливо в Південній Україні; аграрне перенаселення, що змушувало селян переселятися на малозаселені землі імперії (Сибір, Кубань)
Промисловість	Прискорення промислового перевороту, економічний бум (1860—1870-ті рр.). Широке промислове будівництво на півдні України. Поділ України на промислово розвинений Південно-Східний та аграрно-відсталий Північно-Західний райони. Зростання частки важкої промисловості: вугільної, металургійної, машинобудівної, видобувної, металообробної; Україна стає головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Активне будівництво залізниць, розвиток річкового й морського парового транспорту (насамперед будувалися магістралі, що з'єднували українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом). Завершення створення телеграфної мережі в Україні (1870-ті рр.). Вагома роль іноземного інвестування (Франції, Бельгії — у кам'яновугільну, машинобудівну, металообробну промисловість, Німеччини — у машинобудівну, металообробну промисловість). Розвиток цукрової, харчової, легкої промисловості — на Лівому і Правобережжі (в Україні вироблялося 80 % російського цукру). Висока концентрація виробництва (на великих підприємствах працювало 44 % робітників). Монополізація виробництва (кінець XIX ст.)
Торгівля та міста	Формування великих промислово-торговельних центрів — Одеса (400 тис. населення), Київ (250 тис. населення), Харків (175 тис. населення), Катеринослав (115 тис. населення). Занепад невеликих і середніх міст (Полтава, Суми, Бердичів, Житомир). Розширення внутрішнього ринку, яке гальмується низькою купівельною спроможністю населення. Торгівля з іншими регіонами Росії (з України вивозили руди, кам'яне вугілля, метал, цукор, хліб; завозили нафту, гас, машини, текстиль, взуття тощо). Зовнішня торгівля здійснювалася через чорноморські порти та митниці на Волині й Поділлі (Україна експортувала хліб, цукор, м'ясо, вовну в основному до Англії, Італії, Німеччини,

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Торгівля та міста	Персії; імпорт складала машини, олово, свинець, шовк, бавовна, чай, кава, рис тощо). Поява контрактних ярмарків, на яких укладалися договори. Швидке зростання роздрібною торгівлі (лавкової та магазинної). Розширення географії торгівлі у зв'язку з розвитком транспортної мережі. Перше місце України в хлібному експорті Росії (42 %)
Соціальні зміни	Завершення процесу формування найманих робітників і буржуазії при досить значній кількості дрібних виробників, багатонаціональних за складом. Активна урбанізація (у Східній Україні в містах проживало 16 % населення). Зростання кількості інтелігенції — людей, зайнятих інтелектуальною працею (українці становили близько третини цієї групи). Більшість населення — селяни (лише 5 % українців проживають у містах проти 38 % росіян, 45 % євреїв). Недостатній рівень освіти українських селян, слабкі навички несільськогосподарських занять, глибока прихильність до землеробства, неспідготовленість до роботи в промисловості, тому робітничий клас складався в основному з переселенців із російських губерній

Тема 5. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Національна політика царизму щодо України

Заперечення існування українського народу (українська мова оголошена говіркою російської; історик М. Погодін доводив, що українського народу ніколи не існувало (1856 р.); спростування цієї теорії першим ректором Київського університету М. Максимовичем і М. Костомаровим

Дата	Подія
1863 р.	Видання таємного <i>Валуєвського циркуляру</i> (автор — міністр внутрішніх справ П. Валувєв), згідно з яким було заявлено, що «малоруської мови не було, немає і не може бути», призупинене видання шкільних і релігійних видань українською мовою
1876 р.	<i>Емський указ</i> , який заборонив друкувати будь-які книги українською мовою, ставити українські театральні вистави (заборону знято в 1881 р.), улаштовувати концерти з українськими піснями, увозити українську літературу, надруковану за кордоном, без спеціального дозволу, перекладати українською мовою, викладати українською мовою в початкових школах

Основні напрямки визвольного руху в Україні

Російський	Польський	Український
------------	-----------	-------------

Російський визвольний рух в Україні

Основні етапи	Мета	Діяльність
I етап (1850—1860-ті рр.)	Створення справедливого суспільного ладу на базі селянської общини й кооперативних майстерень	Діяльність <i>радикальних різночинців</i> , провідником яких став М. Чернишевський. Створення революційної організації «Земля і Воля» (1861 р.), яка намагалася підняти селянське повстання, проте безуспішно. Відсутність інтересу до національного питання, сподіваючись на відсутність національного гноблення в соціалістичному суспільстві; участь у роботі «Землі і Волі» українців — А. Красовського, А. Потебні та ін.
II етап (1870—1880-ті рр.)	Розбудова соціалістичного суспільства	Діяльність <i>народників</i> (російські організації — «Чайковці», «Земля і Воля»), які пропагували такі ідеї: селянство готове до повалення самодержавства й побудови соціалізму, необхідна тільки організаційна допомога; соціально-економічні та національні проблеми будуть розв'язані шляхом усеросійської соціальної революції; до того часу національно-визвольні прагнення є неактуальними та шкідливими

Діяльність російських організацій

Гурток	Рік	Діяльність
«Чайковці» (у Києві та Одесі)	1872—1873 рр.	Пропаганда серед робітників і селян, політичні диспути. 1874 р. — масове «ходіння в народ» (народники влаштовувалися працювати в населеному пункті, читали учням і селянам заборонену літературу, твори Т. Шевченка, Марка-Вовчка, І. Котляревського, розповідали про козацьку добу в Україні, проводили бесіди на революційні теми; проте підняти селян на боротьбу із самодержавством не вдалося, почалися масові арешти
«Київська комуна»		

Закінчення таблиці

Гурток	Рік	Діяльність
«Південні бунтарі»	1875 р.	« Чигиринська змова » 1877 р. (народники спробували спровокувати селян Чигиринського повіту на повстання, нібито схвалене царем; створення нелегальної селянської «Таємної дружини», до якої ввійшла 1 тис. осіб; змову розкрили, учасників заарештували

Подальша доля російського визвольного руху

Дата	Подія
1878 р.	Народники переходять до політичного терору (убивство харківського губернатора за те, що в місцевих в'язницях жорстоко поводитися з політичними в'язнями, та ін.). Поліція розгромила найбільші гуртки, їхні лідери засуджені до каторги або страчені
1879 р.	Розкол «Землі і Волі» на дві організації, що мали осередки в Україні («Чорний переділ» продовжував агітаційну роботу з підготовки революції, а «Народна воля» зосередилася на підготовці вбивства царя, вважаючи, що ця подія призведе до революції)
Початок 1880 р.	Народницькі організації розгромлені
1881 р.	Народовольці вбили Олександра II, однак революція не розпочалася. Організатори вбивства (А. Кібальчич, А. Желябов, С. Перовська) страчені

Польський визвольний рух 1850—1860-х рр. Діяльність хлопоманів

Хлопомани — таємний гурток частини польських студентів Київського університету, які вирішили присвятити себе захисту інтересів українського народу; вони спростовували твердження, що Правобережна Україна є частиною Польщі, а українська мова — діалект польської. Провідником хлопоманів став **В. Антонович**, майбутній професор і видатний історик

Мета	Діяльність
Ліквідація царизму та кріпацтва. Установлення демократичної республіки на основі рівноправного добровільного співжиття українців, росіян і поляків	Дотримання народних звичаїв, спілкування українською мовою, носіння українського народного одягу. Збирання українського фольклору. Просвітницька робота в селі, підняття національної самосвідомості селян. Припинення ходіння по селах унаслідок поліцейського тиску в 1861 р. і приєднання до українських груп, що діяли в містах

Польське повстання 1863—1864 рр.	
Мета	Чергове польське повстання проти панування Росії в Польщі
Учасники	На боці поляків воювали й українські загони під проводом А. Потебні, А. Красовського. Проте масової української підтримки повстання не набуло, оскільки поляки відкидали право українців на власну державність і прагнули відновлення Польщі в кордонах 1772 р.
Результат	Закінчилося поразкою

Український визвольний рух	
Основні етапи	Характеристика
I етап (кінець 1850—1860-ті рр.)	Перебуває в стадії становлення. Передумови виникнення — феодално-кріпосницька система, скасування кріпацтва й часткова демократизація суспільного життя внаслідок реформ Олександра II, колонізаційна політика царського уряду. Головне завдання — культурно-освітня робота й формування національної свідомості; питання про відновлення державності не актуальне. Перебуває в культурницькій фазі розвитку визвольного руху. Особливості — зміна провідників. Утрата козацько-старшинської еліти, повільний розвиток інтелігенції, нездатність селянства очолити національно-визвольний рух. Основна організаційна форма — громади
II етап (1870—1890-ті рр.)	Діяльність « <i>Старої громади</i> ». Діяльність « <i>Молодих громад</i> » — організацій радикальної молоді в 1870—1880-х рр., які ставили за мету здобуття незалежності України. Проте захоплення марксизмом призвело до того, що більшість молодих громадівців або порвала з українським рухом і приєдналася до російських революційних гуртків та організацій, або звужила українське питання до автономії України в складі Російської федерації

Діяльність громад	
Громади — напівлегальні непартійні об'єднання української інтелігенції. Перша громада створена в 1859 р. в Петербурзі.	
Мета	Підвищення культурно-освітнього рівня українського народу
Учасники	В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко (колишні кирило-мефодіївці)
Діяльність	Видання в Петербурзі літературно-наукового щомісячного журналу « <i>Основа</i> » (1861—1862 рр.), який виходив українською та

Закінчення таблиці

Діяльність громад	
Діяльність	частково російською мовами. Тут друкувалися художні твори, історичні праці <i>Т. Шевченка</i> , <i>Марка Вовчка</i> , <i>Л. Глібова</i> , <i>М. Максимовича</i> , <i>М. Костомарова</i> тощо. Поширення громадівського руху в Україні (Київ, Полтава, Одеса, Харків, Чернігів) і Росії (Москва, Катеринодар). Київську громаду очолив колишній хлопоман <i>В. Антонович</i> ; Чернігівська громада видавала « <i>Чернігівський листок</i> » — щотижневу газету за редакцією <i>Л. Глібова</i> . Громадівці обґрунтували самостійність українського народу, його мови, культури, виступали проти антиукраїнської концепції М. Погодіна. Організація недільних і щоденних шкіл для дорослих. Написання українських підручників (Т. Шевченко, П. Куліш). Збирання коштів на видання української літератури. Організація публічних лекцій і бібліотек. Поширення літературних творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша та інших письменників
Подальша доля	Громади були розгромлені в 1863 р.: закриті недільні школи, заарештовані активні учасники громадівського руху, припинене видання громадівської преси. Валуєвський циркуляр 1863 р. довершив тиск і спричинив перерву в розвитку українського національного руху на десять років

Діяльність «Старої громади»	
Дата та місце утворення	Початок 1870-х рр. у Києві
Ініціатор створення	В. Антонович
Діяльність	Збирання, обробка й публікація етнографічних матеріалів і праць з історії України. Заснування Історичного товариства Нестора-літописця (1873 р.). Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства на чолі з Г. Галаганом (1873 р.). Учасниками Товариства стали історик В. Антонович, економіст М. Зібер, публіцист М. Драгоманов, статистик О. Русов. Видання газети « <i>Київський телеграф</i> » (1873—1875 рр.), яка публікувала й критичні матеріали щодо державної політики. Негативні наслідки Емського указу 1876 р. для українського визвольного руху (закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заборонено видавати « <i>Київський телеграф</i> », звільнено ряд професорів Київського університету; спричинив розкол громадівського руху: П. Куліш

Закінчення таблиці

Діяльність «Старої громади»	
	і М. Костомаров закликали підкоритися політиці царизму й обмежитися культурницькою діяльністю; В. Антонович і П. Житецький пропонували компроміс із самодержавством і закликали розвивати українську культуру в контакті з російською; Б. Грінченко, М. Драгоманов виступили послідовними противниками поширення русифікації; від 1876 р. діяльність громад стає нелегальною, центр політичної боротьби переноситься до Галичини)
Значення діяльності громад	Заклали підвалини української науки. Вплинули на розвиток українського руху в Західній Україні. Завершили об'єднання ліво- і правобережної течій українського руху в Російській імперії. Науково обґрунтували окремість українського народу. Підвели український рух до політичної стадії. Забезпечили наступність поколінь українського руху

Діяльність Михайла Драгоманова

Погляди	Послідовник кирило-мефодіївців: «у культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних питаннях — демократизм». Уважав, що Україна не мала сил на створення власної державності. Прийняття марксизму, крім положення про класову боротьбу, результатом якої стане диктатура пролетаріату; уважав неприйнятним будь-який централізм. Соціалізм має бути демократичним і враховувати національні особливості. Засуджував тактику терору російських народників і польсько-шляхетський шовінізм. Якщо на початку діяльності сприймав український рух як культурницький, наприкінці 1870-х рр. визнав необхідність політичної боротьби за національне й соціальне визволення українського народу, закликав переглянути досвід російсько-українських відносин
Закордонна діяльність (від 1875 р.)	За дорученням і на кошти Київської громади організував у Відні видання української пропагандистської та науково-популярної літератури. Видавав український політичний журнал «Громада». У 1886 р. залишив поміркованих громадівців й утратив їхню фінансову підтримку

Закінчення таблиці

Діяльність Михайла Драгоманова	
Значення діяльності	Першим виніс проблему переслідування української мови на міжнародну арену. Вплинув на формування ідейно-політичного світогляду наступних поколінь українців. На думку деяких дослідників, захоплення федералістськими ідеями М. Драгоманова послабило український рух під час боротьби за незалежність 1917—1920-х рр.

Діяльність Братства тарасівців

Братство тарасівців — таємна студентська організація (1892—1893 рр.), створена *І. Липою, В. Шеметом, М. Міхновським*. Учасниками братства стали відомі письменники Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Вороний, Є. Тимченко тощо

Мета	Повна державна незалежність України
Програма	Самостійна суверенна Україна, соборна й неподільна «від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ». Створення Української федерації Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини. Державу очолюватимуть гетьман (президент) і сейм (парламент). У державній власності — земля та надра, велика промисловість і гуртова торгівля. Відокремлення церкви від держави, свобода віри. Загальна трудова повинність. Загальна безкоштовна освіта. Створення національної армії
Діяльність	Організація лекцій, таємних сходок, українських вистав, нелегальної бібліотеки. Установлення зв'язків з аналогічними гуртками в Полтаві, Одесі, Херсоні та інших містах
Значення діяльності	Перша самостійницька українська організація в Наддніпрянській Україні. Уперше чітко сформульована політична мета українського руху. Діяльність братства знайшла продовження в студентських громадах, особливо харківській, із якої вийшла перша українська політична партія Наддніпрянщини — Революційна українська партія

Тема 6. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ у другій половині XIX ст.

Адміністративні зміни в Австрійській імперії

Підписання в 1867 р. між Австрією та Угорщиною угоди, за якою імперія перетворювала-ся на дуалістичну (двоседину) *Австро-Угорську імперію* (до складу Австрії ввійшли Галичина й Буковина, до Угорщини — Закарпатська Україна)

На чолі Австро-Угорщини — імператор із династії Габсбургів, водночас він був королем Угорщини

Обмеження влади імператора рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині (спільними для імперії були міністерства закордонних справ, фінансів, військово-морське, решта міністерств були самостійними для Австрії та Угорщини)

Законодавча влада належала делегаціям, що складалися з представників австрійського та угорського парламентів і скликалися щорічно

Адміністративні зміни в західноукраїнських землях

Регіон	Адміністративні зміни
Галичина	Отримала обмежену внутрішню автономію: краєм управляв австрійський намісник, призначений із польських магнатів; від 1861 р. у Львові почав працювати Галицький обласний сейм, перевагу в якому мали поляки; уряд відмовився поділити Галичину на Східну й Західну
Буковина	Отримала внутрішнє самоврядування, проте в Буковинському сеймі більшість мали румуни й німці
Закарпаття	Стало складовою Угорщини й самоврядування не отримало

Значення реформ

Затвердили парламентаризм

Сприяли зростанню громадянської активності населення

Принаймні формально надали рівність усім народам імперії

Стали фундаментом для розгортання національно-визвольної боротьби народів імперії

Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель

Галузь	Характеристика
Загальна характеристика	Західноукраїнські землі залишалися слабкорозвиненим аграрно-сировинним регіоном. Зберігалися пережитки феодально-кріпосницьких відносин. Колоніальний характер урядової політики: західноукраїнські землі стали ринком збуту товарів і доступним джерелом сировини для метрополії, забезпечили економічне піднесення центральних і західних провінцій Австро-Угорської імперії
Сільське господарство	Накопичення в аграрній сфері комплексу протиріч, які завважали поступальному розвитку та були зумовлені колоніальним характером економіки краю (з одного боку — відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання, ширше використовується вільнонаймана праця, покращуються знаряддя праці, частіше застосовується техніка, а з іншого — панівні позиції зберігає поміщицьке землеволодіння (великим землевласникам, що мали понад 5 тис. га, належить понад 40 % землі, водночас 94 % господарств мали менше ніж 10 га землі, близько половини — 2 га землі), урожайність у півтора-два рази нижча, ніж у розвинених країнах Заходу). Загострення проблеми аграрного перенаселення, наслідком чого була масова трудова міграція, пов'язана з малоземеллям, нерозвиненою промисловістю та демографічним бумом другої половини XIX ст. (у 1890-ті рр. за океан емігрувало понад 250 тис. осіб). Зародження <i>кооперативного руху</i> . Мета кооперативів — закупувати й продавати великі партії продуктів без посередників, щоб заощаджувати кошти (найчисленніші кооперативи — кредитні спілки, що давали позики під 10 %)
Промисловість	Повільне формування фабрично-заводської промисловості: 95 % підприємств — дрібні (менше ніж п'ять робітників), на них працює понад половину зайнятих у промисловості. Повільна механізація промисловості: на Галичину припадало 5,5 % парових двигунів імперії. Промисловий переворот затягнувся до середини 1880-х рр. — на 10—15 років довше, ніж в імперії. Українська промисловість не одержувала податкові преференції, на відміну від центральних районів, тому не витримувала конкуренції. Занепад обробної промисловості (цукрової, текстильної, шкіряної, паперової). Провідні галузі промисловості — лісопилне виробництво; нафтодобувна промисловість Дрогобицько-Бориславського нафтового району; солеварна промисловість (64 % видобутку солі в імперії)

Закінчення таблиці

Галузь	Характеристика
Промисловість	Перевага іноземного капіталу у великій і середній промисловості (австрійський, німецький, англійський, французький, бельгійський, канадський). Низький рівень зарплат (у півтора-два рази нижчий, ніж у середньому по імперії), високий рівень нещасних випадків на виробництві. Бурхливий розвиток залізничного транспорту (1860—1870-ті рр.) не привів, на відміну від Росії, до суттєвого збільшення промислового виробництва

Загальна характеристика суспільно-політичних рухів Західної України

Послаблення українського руху на десятиліття внаслідок поразки революції 1848—1849 рр. та імперської реакції

Не розв'язані політичні завдання революції (не задоволені національні вимоги народів імперії, збережений імперський режим)

Використання австрійською владою україно-польського протистояння (намісником Галичини призначено поляка, відмовлено в поділі Галичини на Східну (українську) й Західну (польську), зроблена спроба перевести українську мову на латинську абетку, ліквідовано Головну руську раду)

Проголошення Конституцією 1867 р. міжнародної рівноправності в школах, державних установах і судах, що позитивно позначилося на розвитку української культури; австрійська влада не переслідувала українські просвітницькі об'єднання та видавництва

Надання українцям права обирати й бути обраними до австрійського та угорського парламентів, галицького й буковинського сеймів

Течії суспільно-політичного руху

Москвофіли

Народовці (українофіли)

Радикали

Діяльність москвофілів

Москвофільство — мовно-літературна й суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини й Закарпаття, що зародилася в середині XIX ст. та відстоювала національно-культурну, а пізніше — державно-політичну єдність із російським народом і Росією

Закінчення таблиці

Діяльність москвофілів	
Передумови виникнення	Утрата українським народом власної державності. Багатокітне іноземне поневолення. Роздробленість і відокремленість окремих земель. Денаціоналізація освіченої еліти. Низький рівень національної самосвідомості мас
Керівники	Я. Головацький, І. Гуталевич, Б. Дідицький
Програма	Не визнавали існування українського народу та його мови. Убачали в Росії опору в боротьбі проти колонізації. Вірили в провідну роль Росії серед слов'янських народів. Виступали за приєднання західноукраїнських земель до Росії
Діяльність	У 1860—1880-ті рр. посідали провідне становище в громадському житті Західної України. Отримували фінансову та організаційну допомогу з Москви. Заснували політичну організацію — <i>Руську раду (1870 р.)</i> , яку вважали наступницею Головної руської ради. Очоловали громадські й культурні установи Львова — Ставропільський інститут, Народний дім, Галицько-Руську матицю. Видавали газети в Галичині, Буковині, Закарпатті, науково-літературні збірки, де пропагували свої ідеї. Спекулювали на вірі селян у російського «добротого царя», який розв'яже соціально-економічні проблеми. Створили «язичіє» — суміш російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яку подавали як руську мову
Значення діяльності	Сприяли денаціоналізації українців Галичини, Буковини, Закарпаття. Відіграли певну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня селянства й робітників

Діяльність народовців (українофілів)

Народовці (українофіли) — суспільно-політична, національна українська течія, що зародилася в 1860-ті рр. в Галичині, представники якої (в основному молода українська інтелігенція) доводили самостійність українського народу та мови

Керівники	К. Климкович, Є. Згарський, Ф. Заревич
Програма	Єдність усіх українських земель, необхідність їх об'єднання в одній державі. Розвиток єдиної української мови. Створення української літератури на народній основі
Діяльність	Створення українських громад зі студентів і старшокласників, устанавлення контактів із представниками громадівського руху Наддніпрянщини

Діяльність народовців (українофілів)	
Діяльність	<p>Пропаганда творів І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.</p> <p>Видання журналів («Вечорниці», «Русалка», «Мета», «Правда») і газет («Батьківщина» (1879 р.), щоденна українська «Діло» (1880 р.)).</p> <p>Ініціювання створення у Львові першого професійного українського театру (1864 р.).</p> <p>Створення товариств, установ, гуртків для пропаганди своїх поглядів:</p> <p>культурно-освітнє товариство «<i>Просвіта</i>» (1868 р.), яке організувало читальні в містах і селах, де можна було познайомитися як із художньою, так і спеціалізованою літературою із сільського господарства; проводило літературні вечори та лекції; фінансувало діяльність кооперативів. Перший голова — А. Вахнянин;</p> <p><i>Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка</i> (1873 р.), створене з метою розвитку української мови й літератури, видавало журнали «Правда» й «Зоря», художню літературу (у 1892 р. це товариство перейменоване на <i>Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка</i>; у складі товариства працювали історико-філософська, філологічна та математично-природничо-медична секції). У 1897—1913 рр. товариство очолював видатний історик <i>М. Грушевський</i>;</p> <p><i>Народна рада</i> (1885 р.), яка мала продовжити справу Головної руської ради; стала прообразом політичної партії. Керівник — Ю. Романчук</p>
Значення діяльності	Сприяли перетворенню західноукраїнського населення на згуртовану націю, об'єднану ідеєю власної державності

Діяльність радикалів

Радикали — представники молоді інтелігенції, що об'єднують національну та соціальну боротьбу за визволення українського народу; відчували значний вплив соціалізму

Керівники	І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький
Програма	Воз'єднання українських земель в одній державі. Зменшення ролі церкви в суспільному житті
Діяльність	Критикували і москвофілів, і народовців, прагнули політизації українського руху

Діяльність радикалів	
Діяльність	Пропагували свої ідеї серед селян і робітників, намагалися перетворити «Просвіти» на свої осередки. Створили перші українські партії
Значення діяльності	Сприяли політизації українського руху

«Нова ера»

«Нова ера» — це україно-польські домовленості 1890 р.

Передумови	Загострення відносин між Австро-Угорщиною та Росією, що не могли поділити Балкани на сфери впливу. Уряд Австро-Угорщини прагнув приєднати Наддніпрянську Україну в майбутній війні з Росією, тому хотів заручитися підтримкою українців і припинити україно-польське протистояння в Галичині. Керівники Київської громади В. Антонович, О. Кониський готові підтримати проект Австро-Угорщини в обмін на широкі національно-культурні права українців Галичини — «українського П'ємонту»
Зміст	Надання українцям певної кількості місць в австрійському парламенті й галицькому сеймі. Відкриття трьох українських гімназій. Відкриття кафедри української історії (історії Східної Європи) у Львівському університеті; першим її завідувачем став <i>М. Грушевський</i> . Перетворення Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка на наукове, частково фінансоване державою. Надання українському фонетичному правопису статусу офіційного та введення його до шкільних підручників. Поширення двомовності на низку учительських семінарій. Створення ошадного товариства «Дністер» для українського населення. Розширення сфери використання української мови в державних установах. Відкриття українцям доступу до державних посад
Результати й наслідки	Розширення національно-культурних і політичних прав українців. Поштовх до політизації українського руху. Розкол українського руху на прибічників і противників «нової ери». У 1894 р. «нова ера» завершилася через невдоволення і поляків, і українців

Формування українських партій на західноукраїнських землях

Назва партії	Рік виникнення	Засновники	Програма
Русько-Українська радикальна партія (РУРП)	1890 р.	І. Франко, М. Павлик	Програма-мінімум: досягнення матеріального добробуту трудящих; усунення експлуатації; проведення економічних реформ. Програма-максимум: утвердження соціалізму; демократизація суспільного життя; піднесення національної самосвідомості українців; автономія України. У 1895 р. Ю. Бачинський опублікував брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якій доводив історичну необхідність здобуття Україною незалежності. РУРП внесла корективи до програми, поставивши незалежність України перспективною метою
Українська національно-демократична партія (УНДП)	1899 р.	В. Будзиновський, Ю. Романчук, К. та Є. Левицькі, В. Охримович	Виховання почуття єдності з наддніпрянськими українцями. Створення єдиної української національної провінції Австро-Угорщини з власним сеймом та адміністрацією. Головна мета — соборність і незалежність України. До УНДП увійшли народовці, незадоволені «новоєрівськими» компромісами, і радикали, які відмовлялися від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. Стала найчисленнішою українською партією
Українська соціал-демократична партія (УСДП)	1899 р.	М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський	Досягнення соціалізму шляхом реформ. Захист інтересів робітників. Парламентські методи боротьби. Перспективна мета — незалежна Українська республіка

Робітничий рух на західноукраїнських землях

Причини поширення	Незважаючи на урядове обмеження робочого дня 11—12 годинами, фактично він тривав до 13—16 годин: застосування жіночої та дитячої праці. Важке матеріальне становище найманих робітників: низька заробітна плата, яку часто виплачували товаром, штрафи. Відсутність техніки безпеки та кваліфікованої медичної допомоги
Форми боротьби	Скарги, страйки, першотравневі мітинги з економічними вимогами; від 1880-х рр. — боротьба за загальне виборче право
Результати	Підвищення заробітної плати. Скорочення робочого дня до 10—11 годин. Покращення умов праці

Селянський рух на західноукраїнських землях

Причини поширення	Безземелля та малоземелля селянства. Залучення сільських громад до будівництва й ремонту шляхів
Форми боротьби	Позови до суду на поміщиків, які забороняли користуватися сервітутами, вимога розглянути це питання на галицькому та буковинському сеймах. Захоплення угідь і самовільне користування ними. Толочення поміщицьких посівів і лісів. Збройні повстання з розподілом поміщицької землі (1885—1886 рр.) у низці галицьких повітів, які придушувалися військами. Від 90-х рр. відбувається політизація селянського руху: висуваються вимоги щодо рівних національних і політичних прав українців, проводяться мітинги. Вимоги мітингуючих — загальне виборче право з таємним голосуванням; скасування ряду податків; розширення мережі українських шкіл; припинення конфіскації прогресивних періодичних видань; припинення полонізації
Результати	Активізація політичної активності селянства, зростання його національної самосвідомості

Тема 7. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ другої половини XIX ст.

Закінчення таблиці

Загальна характеристика розвитку культури

Розвиток культури відбувався за умов існування імперських режимів, денационалізації та асиміляції українського народу	Вплив територіальної роз'єднаності українських земель	Русійною силою культурного розвитку стала діяльність національно свідомої інтелігенції	Значна роль меденатів — цукрозаводчиків Терещенків, Симиренків, які виділяли мільйонні кошти на відкриття шкіл, утримання закладів охорони здоров'я, матеріальну підтримку діячів культури, діяльність театрів тощо
---	---	--	---

Розвиток освіти

Освіта	Наддніпрянська Україна	Західноукраїнські землі
Початкова	Позитивний вплив реформи 1864 р. Початкові народні училища. Земські, приватні, церковні школи. Недільні, вечірні школи для дорослих. Шкільним навчанням охоплена третина українських дітей. Емським указом 1876 р. заборонена освіта українською мовою	Від 1869 р. встановлене обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років. Дозволене навчання українською мовою. Поширена шкільна мережа та видання українських підручників завдяки діяльності «Просвіти». Через брак шкіл і тяжке матеріальне становище 67 % українців були неписьменними в 1890 р. Малокваліфіковані вчителі
Середня	Класичні 8-річні гімназії та 6-річні реальні училища — російськомовні. Обмежений вступ євреїв, вихідців із нижчих верств населення; висока плата за навчання. Від 1870 р. працюють жіночі гімназії та 4-річні прогімназії. Кількість середніх навчальних закладів була незначною та не могла охопити всіх бажаних. Інститути благородних дівчат, кадетські корпуси приймали тільки дітей дворян	Гімназії діяли тільки у Львові та Перемишлі. Мова навчання — польська, угорська, німецька. Українські учні становили лише 16 %. Незадовільний стан середньої освіти на Буковині та в Закарпатті

Освіта	Наддніпрянська Україна	Західноукраїнські землі
Вища	Була доступною переважно представникам панівних класів, викладання велося російською, польською, німецькою мовами Крім Харківського та Київського відкрито Новоросійський <i>університет в Одесі (1865 р.)</i> , Харківський, Київський політехнічні інститути, Ніжинський юридичний лицей, Вище гірниче училище в Катеринославі. Певний час працювали вищі жіночі курси в Києві (1878 р.)	Відкрито Чернівецький університет, Львівський політехнічний інститут, Академію ветеринарної медицини у Львові. Засновано кафедру історії України у Львівському університеті

Розвиток науки

Галузь	Видатні представники та напрямки розвитку
Природничі науки	<i>О. Ляпунов</i> працював над проблемами стійкості й рівноваги руху механічних систем. <i>І. Мечников</i> відкрив явище фагоцитозу — поглинання клітинами організму мікробів, створив теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних. <i>М. Гамалія</i> створив разом з <i>І. Мечниковим</i> першу в Росії та другу у світі бактеріологічну станцію (1886 р.). <i>Ю. Шимановський</i> винайшов чимало медичних інструментів, працював над проблемами хірургії. <i>Г. Пуллоу</i> відкрив рентгенівське випромінювання; у співпраці з <i>П. Кулішем</i> та <i>І. Нечуєм-Левицьким</i> переклав українською мовою Псалтир та Євангеліє
Гуманітарні науки	<i>М. Костомаров</i> започаткував наукову розробку історії України із залученням вітчизняних і закордонних архівів («Богдан Хмельницький»); <i>В. Антонович</i> обґрунтував національну особливість минулого українського народу («Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні»); <i>М. Грушевський</i> у 1898 р. випустив перший том десяти томної «Історії України-Руси», яка залишається найґрунтовнішим дослідженням з історії України. <i>Д. Яворницький</i> в «Історії запорозьких козаків» проаналізував багатий матеріал із цього питання
Мовознавство й література	Робота видатних мовознавців <i>О. Потебні</i> , <i>П. Чубинського</i> , <i>П. Житецького</i> . Поява нових тем — майнове розшарування селянства, життя робітників, пошук інтелігенцією свого місця в суспільстві, соціальна й національна боротьба.

Закінчення таблиці

Галузь	Видатні представники та напрямки розвитку
Мовознавство й література	Посилення публіцистичності художніх творів. Видатні українські літератори: <i>П. Куліш</i> , роман «Чорна рада»; <i>Панас Мирний</i> , роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; <i>І. Франко</i> , поеми «Марійка», «Наймичка»; вірші «Каменярі», «Вічний революціонер»; <i>Леся Українка</i> , поеми «Кам'яний господар», драма-феєрія «Лісова пісня»; <i>В. Стефаник</i> , новели з життя західноукраїнського селянства

Розвиток мистецтва

Галузь	Видатні представники та напрямки розвитку
Театр	Драматурги: <i>М. Старицький</i> , «За двома зайцями», «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка»; <i>М. Кропивницький</i> , «Дай серцю волю, заведе в неволю»; <i>І. Карпенко-Карий</i> , «Мартин Боруля», «Наймичка», «Сто тисяч». Театри: аматорські; перша українська професійна трупа — львівська (1864 р.), у Наддніпрянщині — Товариство українських акторів (Єлисаветград, 1882 р.) під керівництвом М. Кропивницького, згодом — М. Старицького. Актори: <i>М. Садовський</i> , <i>М. Заньковецька</i> , <i>П. Саксаганський</i> , <i>М. Садовська-Барлотті</i>
Музика	Опери: <i>С. Гулак-Артемовський</i> , «Запорожець за Дунаєм»; <i>П. Сокальський</i> , «Мазепа», «Богдан Хмельницький»; <i>М. Лисенко</i> , «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Пан Коцький». Творчість <i>М. Лисенка</i> (обробив понад 600 зразків українського музичного фольклору). Пісня <i>М. Вербицького</i> на слова <i>П. Чубинського</i> «Ще не вмерла України...» виконувалася як національний гімн, а від 2001 р. є Державним гімном України
Архітектура	Зростання потреби в будівництві заводів, банків, бірж, готелів, театрів, музеїв тощо. Використання нових матеріалів (бетону, залізобетону, заліза). Змішування різноманітних архітектурних стилів — <i>еклектизм</i> . Видатні архітектурні пам'ятки — Володимирський собор у Києві (архітектор <i>О. Беретті</i>); будинок Київського політехнічного інституту (архітектор <i>О. Кобелев</i>); житлові та громадські споруди в Харкові архітектора <i>О. Бекетова</i> ; будинок Львівського політехнічного інституту (архітектор <i>Ю. Захаревич</i>), Оперний театр у Львові (архітектор <i>З. Горголевський</i>) та ін.

Закінчення таблиці

Галузь	Видатні представники та напрямки розвитку
Образотворче мистецтво	Скульптура: монументальна — спорудження пам'ятників (пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (1853 р.), скульптор <i>М. Микешин</i>); малі форми — скульптор <i>Л. Позен</i> (композиції «Кобзар», «Скіф», «Запорожець у розвідці») Живопис: жанровий (<i>М. Пимоненко</i> , «Весілля в Київській губернії»; <i>К. Костанді</i> , «В люди»; <i>М. Ярошенко</i> , «Всюди життя»; <i>І. Рєпін</i> , «Запорожці пишуть листа турецькому султану»); пейзажний (<i>А. Куїнджі</i> , «Місячна ніч на Дніпрі»; <i>С. Васильківський</i> , «На Харківщині»); портретний (<i>Т. Копистинський</i> , <i>І. Труш</i>)

Тема 8. УКРАЇНА на початку ХХ ст.

Економічний розвиток Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Перебування у складі Російської імперії більшої частини українських земель (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна)	
Промисловість	Промислове піднесення (створення великих підприємств; високі темпи промислового розвитку; підпорядкованість імперському центру; залучення іноземного капіталу; спеціалізація промислових районів; нерівномірний розвиток окремих регіонів; деформована структура промисловості (70 % припадало на видобуток сировини та виготовлення напівфабрикатів).
Капіталістичні відносини	Проведення <i>століпінської аграрної реформи</i> 1906—1911 рр. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві (переважання великого поміщицького землеволодіння; посилення розшарування селянства; аграрне перенаселення; нерівномірний розвиток окремих районів; перевага у виробництві зерна; слабе використання науково-технічного прогресу (машин, нових технологій тощо); значне відставання темпів розвитку сільського господарства від промислових). Міграція населення на Далекий Схід, до Сибіру, Середньої Азії

Століпінська аграрна реформа 1906—1911 рр.

Зміст	Надання права кожному селянину закріпити за собою свій земельний наділ в особисту приватну власність; надання можливості господарям, що закріпили наділ у свою власність, продавати й купувати землю; передбачалася ліквідація аграрного перенаселення європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії
-------	---

Закінчення таблиці

Столипінська аграрна реформа 1906–1911 рр.	
Наслідки	Наслідки були суперечливими: знищення общинного землекористування та перетворення селян на індивідуальних власників землі, створення великих фермерських господарств, які змогли залучити до сільськогосподарського виробництва передові технології та найновіші технічні заходи; зростання валового збору зернових, товарності сільського господарства; погіршення становища малоземельних селян і сільської бідноти; подальше розшарування українського села та загострення соціальних суперечностей; малопродуктивність і малотоварність бідняцьких господарств тощо

Створення українських політичних партій у Наддніпрянській Україні

Назва партії	Рік утворення	Лідери	Програмові положення та діяльність
Револьюційна українська партія (РУП)	1900 р.	Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов	Укладення М. Міхновським програми партії «Самостійна Україна», у якій були обґрунтовані історичні права України на самостійне існування. Зміни в програмі РУП у процесі подальшого організаційного оформлення (перехід на засади автономії України у внутрішніх справах, надання переваги марксистському соціалізму)
Українська соціалістична партія	1900 р.	Б. Ярошевський, М. Меленевський	Кінцева мета — демократична Українська Республіка із суспільною власністю на засоби виробництва. Укладення «братерського союзу» із соціалістичними партіями Польщі та Росії в боротьбі із самодержавством за самостійність України
Українська народна партія (УНП)	1902 р.	М. Міхновський, О. Макаренко	Виступала з позицій повної державної самостійності України. Орієнтація на національну інтелігенцію
Українська соціал-демократична спілка («Спілка»)	1904 р.	М. Меленевський	Виступала з марксистських позицій. Прагнення виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національності. Злиття в 1905 р. з меншовицькою фракцією РСДРП

Закінчення таблиці

Назва партії	Рік утворення	Лідери	Програмові положення та діяльність
Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП)	1905 р.	В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш	Орієнтація на селян і робітників. Прагнення поєднати марксизм із націоналізмом. Вимога автономії для України
Українська демократично-радикальна партія (УДРП)	1905 р.	А. Лотоцький, Є. Чикаленко, Б. Грінченко	Виникла в результаті злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Відстоювання ліберально-демократичних позицій, ідеї встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка надала б Україні автономії у складі Росії

Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.

Причини революції	Погіршення соціально-економічного становища внаслідок економічної кризи 1900–1903 рр. Невдоволення політикою самодержавства (не розв'язані аграрне, робітниче, національне питання, необхідність здійснення політичної реформи). Поразка у війні з Японією 1904–1905 рр. Поширення ідей марксизму, діяльність революційних організацій
Перебіг подій	9 січня 1905 р. — «кривава неділя» — розстріл мирної демонстрації в Петербурзі за наказом російського царя Миколи II; початок революції. Масові виступи робітників (створення під час революції в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому рад робітничих депутатів, які взяли на себе керівництво боротьбою. Поширення профспілкового руху в Україні (літо-осінь 1905 р.). Висунення вимог радами та профспілками: установа робітничого контролю над виробництвом, 8-годинний робочий день, зниження цін на товари у фабрично-заводських крамницях тощо. Підтримка українськими робітниками гасла російських соціал-демократів «Геть самодержавство!»; участь у страйках 120 тис. робітників в Україні в жовтні 1905 р. Збройні виступи трудящих Горлівки, Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва в грудні 1905 р.)

Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.	
Перебіг подій	Селянські виступи, які в більшості випадків набули характеру погромів поміщицьких маєтків (навесні 1905 р. селяни розгромили маєток поміщика Терещенка в Сумському повіті, вивезли все майно, інвентар, хліб, а цукровий завод зруйнували та спалили. У жовтні 1905 р. селяни села Вихвостова Чернігівської губернії розгромили поміщицький маєток, спалили горілочний завод, у відповідь поміщики організували самосуд над 15 активістами виступу, убивши їх після жорстоких катувань. Ця трагедія стала відомою всій країні та стала основою повісті М. Коцюбинського «Фата Моргана».) Виступи в армії та на флоті (збройне повстання на броненосці «Потьомкін» у червні 1905 р.; повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом П. Шмідтом у листопаді 1905 р.; виступ полку саперів у Києві на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським у листопаді 1905 р.)

Національний рух у роки революції

Вимоги	Здобутки
Скасування будь-яких національних привілеїв та встановлення рівноправності народів у Російській імперії, забезпечення вільного розвитку української мови й культури, навчання в Україні рідною мовою, користування українською мовою в судах та інших державних установах, заснування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання україномовної літератури	Виникнення легальної української преси (загалом у 1905—1907 рр. виходило 24 періодичних видання). Діяльність культурно-освітніх організацій «Просвіт», у роботі яких брали участь М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Панас Мирний, Д. Яворницький та ін. Відкриття українських шкіл, перші спроби викладання українською мовою в університетах — в Одесі М. Грушевський викладав історію України, у Харкові професор О. Сумцов почав викладати історію літератури)

Діяльність українців у Першій і Другій державних думах

Державна дума	Діяльність
Перша	Вибори відбулися навесні 1906 р. Українські політичні партії, за винятком радикальної та демократичної, бойкотували вибори. У результаті від України було обрано 102 депутата від дев'яти українських губерній. Створення українцями в Думі для відстоювання своїх інтересів <i>Української парламентської громади</i> на чолі з <i>І. Шрагом</i> , до складу якої ввійшли 42 особи

Державна дума	Діяльність
Перша	Обґрунтування національної програми думської громади М. Грушевським, яка передбачала надання права на національно-територіальну автономію України зі своїм обласним сеймом, запровадження української мови в народній школі як мови викладання тощо. (Українська громада збиралася поставити ці вимоги перед Думою, проте здійснити цю акцію не вдалося у зв'язку з розпуском Першої Державної думи 8 липня 1906 р.)
Друга	Вибори відбулися в січні 1907 р. У виборах узяли участь усі українські політичні партії. У результаті Україну в Думі представляли 102 депутати. Створення українськими делегатами власної фракції, що налічувала 47 осіб, більшість із яких становили селяни. Українська думська громада вимагала автономії України, запровадження української мови в систему освіти та державного управління, створення кафедр української мови, літератури, історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях із метою підготовки викладачів. Розпуск Другої Державної думи через 102 дні роботи (3 червня 1907 р.). Запровадження нового виборчого закону, який забезпечував поміщикам і буржуазії перевагу в Думі. (Цей закон фактично став державним переворотом і відновив самодержавство. Події 3 червня означали поразку революції 1905—1907 рр. Українські проблеми залишилися нерозв'язаними.)

Столипінська політична реакція

Привід	Поразка першої Російської демократичної революції в результаті здійснення третьочервеневого державного перевороту
Політична реакція	Установлення реакційного політичного режиму, відомого під назвою « <i>століпінщина</i> » (жорстокі репресії проти учасників усіх антисамодержавних рухів — політичних, національних, соціальних, культурно-освітніх; засудження в 1907—1909 рр. 26 тис. осіб, із яких 5 тис. осіб були страчені)
Боротьба царизму з українським визвольним рухом	Створення в Києві в березні 1908 р. клубу російських націоналістів, який мав на меті протидіяти польському тиску та українському руху. Сплеск російського націоналізму, поширення націоналістичного руху «чорносотенців», який жорстоко розправлявся з усіма, кого вважав ворогами російського народу. Спрямування головного удару проти українських патріотичних організацій та об'єднань. Закриття половини українських газет і частини видавництв

Столипінська політична реакція	
Боротьба царизму	Припинення діяльності багатьох «Просвіт». Заборона викладати українською мовою в школах (1909 р.) і проводити заходи, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Видання П. Столипіним циркуляру, згідно з яким заборонялося реєструвати будь-які «іноземні» (неросійські) товариства й видавництва

Товариство українських поступовців (ТУП)

Товариство українських поступовців (ТУП) — нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла в Наддніпрянській Україні в 1908—1917 рр.

Лідери	<i>М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко</i>
Діяльність	Заклик до всіх українських політичних сил консолідуватися в боротьбі за національне відродження. Обстоювання членами ТУП конституційно-парламентського шляху боротьби за українську справу. Визначення найближчими завданнями українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви, опікування діяльністю «Просвіти», українського Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, що діяло в Києві від 1907 р., тощо

Українські землі у складі Австро-Угорської імперії

Перебування у складі Австро-Угорської імперії частини українських земель (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття)

Промисловість	Гальмування промислового розвитку (переважання дрібних підприємств; повільний розвиток промисловості; кустарно-ремісничий характер промисловості; незацікавленість австрійського уряду в промисловому розвитку регіону), свідоме гальмування австрійським урядом розвитку економіки західноукраїнських земель (більш високі податки, низьке фінансування, створення кращих умов для австрійських підприємців тощо), консервація економічної відсталості. Перетворення західноукраїнських земель на джерело сировини та ринок збуту (система державного мита блокувала продаж за кордон готової продукції). Домінування іноземного капіталу. Нерівномірний розвиток галузей промисловості. Переважання добування та первісної обробки сировини
---------------	---

Українські землі у складі Австро-Угорської імперії	
Сільське господарство	Повільний розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві (наявність пережитків кріпацтва; збереження церковного землеволодіння; зменшення кількості поміщицьких маєтків, зосередження земель у руках невеликої групи найвпливовіших поміщиків; диференціація селянства, аграрне перенаселення; низька продуктивність сільського господарства). Еміграція населення до Канади, США, Аргентини, Бразилії та інших країн
Система управління	Прийняття політичної системи управління до здійснення в західноукраїнських землях великодержавної колонізаторської політики цісарського уряду (уся адміністративна влада в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках намісників, яких призначав імператор; їм підпорядковувалася поліція, місцеві органи управління — повітові старости, бурмістри в містах і війти в селах)
Політична ситуація	Наростання українського національно-визвольного руху. Піднесення страйкової боротьби українських робітників і селян (страйк львівських будівельників у червні 1902 р., страйк сільськогосподарських робітників у Східній Галичині влітку 1902 р., страйкова боротьба нафтовиків у дрогобицько-бориславському нафтовому регіоні в 1904 р.). Великий досвід роботи в умовах Австро-Угорської конституційної монархії легальних українських політичних партій, створених наприкінці XIX ст. Значна роль Греко-католицької церкви. Переважання ідеї політичної самостійності України як кінцевої мети, перший крок до неї — автономія України